

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: Η ΕΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΤΟ
ΠΡΩΙΜΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Μ. ΧΟΡΚΧΑΙΜΕΡ.

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ:
...ΤΣΟΥΜΠΑΝΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ.....

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΛΑΒΡΑΝΟΥ ΑΛΙΚΗ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ

Ρέθυμνο 2016

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΕΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Μ. ΧΟΡΚΧΑΙΜΕΡ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΦΟΙΤΗΤΗ

ΤΣΟΥΜΠΑΝΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΛΑΒΡΑΝΟΥ ΑΛΙΚΗ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ

Ρέθυμνο 2016

Περίληψη

Η διπλωματική εργασία, έχει ως αφετηρία δύο από τα βασικότερα κείμενα του πρώιμου έργου του Μ. Χορκχάιμερ την *παραδοσιακή και κριτική θεωρία* και το *πρόβλημα της αλήθειας*, στα οποία ο συγγραφέας ασκεί κριτική σε αυτό που αποκαλεί παραδοσιακή θεωρία, δηλαδή σε κυρίαρχα φιλοσοφικά ρεύματα και επιστημονικές κατευθύνσεις (όπως την μεταφυσική, τον γερμανικό ιδεαλισμό και τον θετικισμό) με σκοπό να θεμελιώσει τις βασικές θέσεις της κριτικής θεωρίας. Για τον Χορκχάιμερ, ενώ οι παραδοσιακές θεωρίες εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται περιεχομενικά και δομικά διαφορετικές μεταξύ τους, και μάλιστα στην πορεία τους φαίνεται η μία να αποτελεί την αντιθετική απάντηση της άλλης, με μια πιο προσεκτική ανάλυση συμπεραίνεται ότι στον πυρήνα τους, όλες οι θεωρίες αφενός διέπονται εξίσου από τις ίδιες αντιθέσεις και αντιφάσεις και αφετέρου, χαρακτηρίζονται από μια νομιμοποιητική λειτουργία εξύμνησης της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Αυτή η διαλεκτική ανασυγκρότηση των θεωρητικών κατευθύνσεων, οδηγεί τον συγγραφέα στην θεμελίωση μίας θεωρίας που θα ξεπερνά τα αντιθετικά προβλήματα των παραδοσιακών θεωριών και θα είναι προσανατολισμένη όχι στην επιβεβαίωση της υπάρχουσας κατάστασης, αλλά στην δημιουργική αλλαγή της μέσω της κριτικής. Για να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι, ο Χορκχάιμερ οικειοποιείται κριτικά εγγεληνές και μαρξιστικές μεθόδους και έννοιες όπως η διαλεκτική, ο υλισμός και η προσδιορισμένη άρνηση, με σκοπό την θεμελίωση των βασικών μεθοδολογικών αρχών της κριτικής θεωρίας. Κατ'αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας μετατρέπει την παραδοσιακή εγγεληνή διαλεκτική, σε υλιστική διαλεκτική ανοικτών ορίων η οποία στοχεύει στην διαρκή διαλεκτική διερεύνηση των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων, των αντιθέσεων που παράγονται, και κυρίως στην σύνδεση θεωρίας και πράξης με στόχο την χειραφέτηση και την απελευθέρωση. Αυτή η προσπάθεια σύνδεσης θεωρίας και χειραφετητικής πράξης, επιτυγχάνεται κατά τον συγγραφέα μέσω της θεμελιώδους μεθόδου της υπαρκτικής κρίσης, η οποία συνιστά την καταγγελία του δεδομένου, του υπαρκτού με στόχο την αναδιαμόρφωση του.

Εφόσον λοιπόν η κριτική θεωρία μορφοποιείται ως απάντηση στις παραδοσιακές, αρχικός στόχος της εργασίας είναι η ανασυγκρότηση της κριτικής του συγγραφέα σε αυτές θεωρίες, με σκοπό να κατανοηθούν οι διαφορές τους, σε σχέση με τις

προσταγές και τις μεθόδους της κριτικής θεωρίας. Έπειτα, επιχειρείται η παρουσίαση και ανάλυση των βασικών μεθοδολογικών εργαλείων της κριτικής θεωρίας, με ιδιαίτερη έμφαση στην προσδιορισμένη άρνηση και την υπαρκτική κρίση. Τέλος γίνεται προσπάθεια κριτικής επισκόπησης των βασικών θέσεων του έργου του Χορκχάιμερ και των ενδεχόμενων παραλείψεων και προβλημάτων του, με στόχο την επικέντρωση της ανάλυσης σε προβληματικές θεμελίωσης της κριτικής θεωρίας.

Abstract

This thesis has as its starting point two of the most essential essays in M. Horkheimer's early work, "*Traditional and Critical Theory*" and "*On the Problem of Truth*" in which the author criticizes what he calls traditional theory, namely the mainstream philosophical movements and scientific approaches (such as metaphysics, German idealism and positivism), in order to constitute the key positions (points) of critical theory. According to Horkheimer, while traditional theories appear prima facie dissimilar in content and in structure, in fact it seems like the one is the opposite response to the other, a closer analysis discloses that on the one hand all theories in their core are determined by the same contradictions and antinomies and on the other hand they are characterized by the same legitimizing function of extolling the existing order of things.

This reconstruction of the theoretical approaches, leads the author to the grounding of a theory, which will transcend the traditional theories' problems of opposition and will be focused not in the verification of the current state, but in the creative change through critical thinking. For achieving these goals, Horkheimer critically draws upon Engelian and Marxist methods and notions such as dialectics, materialism and determinate negation, in order to establish the basic methodological principles of critical theory. Thus, the theorist transforms the traditional Engelian dialectics into materialist dialectic of open limits, which aims at the constant dialectical exploration of the historically formulated social relations, the produced oppositions and mainly of the connection between theory and practice towards emancipation and liberation. This attempt of theory's and emancipated action's coexistence is achieved according to the author through the fundamental method of existential judgment, which consists of the facts' condemnation, of the existing towards its reformulation.

Therefore, since critical theory is formulated as an answer to the traditional ones, the primary aim of this thesis is the reconstruction of the author's critique to these theories. Through the reconstruction of this critique, the approach and the related positions of critical theory can be understood. The paper will certainly focus on the critical presentation and analysis of the positions but, mainly on the basic methodological tools of Horkheimer's theoretical approach. Emphasis will be given in the understanding of the theoretical- methodological tools of determinate negation and existential judgment.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	7
1. Επιστήμη, μεταφυσική και κριτική υλιστική θεωρία.....	12
2. Διαστάσεις της χορκχαιμερικής διαλεκτικής υλιστικής θεωρίας.	24
3. Ιδεαλισμός, προσδιορισμένη άρνηση και υλισμός.....	34
4. Ανοιχτή υλιστική διαλεκτική.	43
5. Υπαρκτική κρίση και αξιακή θεμελίωση.	54
6. Αντινομίες διαλεκτικής διαμεσολάβησης έκθεσης και έρευνας, θεωρίας και πράξης.....	66
Συμπεράσματα.....	78
Βιβλιογραφία.	88

1. Εισαγωγή.

Η παρούσα διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, έχει ως θέμα την έννοια της διαλεκτικής, έτσι όπως αναπτύσσεται μέσα από το πρώιμο έργο ενός πολύ σημαντικού εκπροσώπου της επονομαζόμενης σχολής της Φραγκφούρτης, του Max Horkheimer. Η σχολή της Φραγκφούρτης η οποία αναδύθηκε μέσα από το Ινστιτούτο για την κοινωνική έρευνα (Institut für Sozialforschung), αποτελεί ένα ιδιαίτερο και πολύ σημαντικό κοινωνικό, φιλοσοφικό και πολιτικό θεωρητικό εγχείρημα, το οποίο εκτυλίχθηκε από το 1930 και έπειτα στην Ευρώπη και την Αμερική. Μέσα σε πολύ αντίξοες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, η σχολή κατάφερε να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την σύγχρονη κοινωνικοπολιτική, φιλοσοφική και αισθητική σκέψη, συγκεντρώνοντας μία σειρά από πολύ σημαντικούς ριζοσπάστες διανοούμενους από διαφορετικές επιστημονικές κατευθύνσεις όπως, ο Friedrich Pollock, ο Theodor Adorno (που προσχώρησε στο ινστιτούτο το 1938), ο Erich Fromm, ο Walter Benjamin, ο Herbert Marcuse και πολλοί άλλοι.¹

Ο Μ. Χορκχάιμερ, ο οποίος ανέλαβε την διεύθυνση του Ινστιτούτου από το 1931 έως το 1950, μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της σχολής, επικεντρώθηκαν στην δημιουργία και ανάπτυξη της κριτικής θεωρίας, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια μεταμαρξιστική θεωρία που περιέχει στοιχεία και από διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις (όπως την ψυχανάλυση και την ανθρωπολογία) με έντονο αντιθεμελιωτικό κριτικό χαρακτήρα, και επαναστατική χειραφετητική στόχευση. Όπως είναι γνωστό η χρονική αυτή περίοδος, χαρακτηρίζεται από απώλεια της ελπίδας για απελευθερωτική προοπτική και εντεταμένη οικονομική και κοινωνικοπολιτική κρίση, τα κύρια στοιχεία της οποίας μπορούν να συνοψιστούν στα αποτελέσματα της μετάβασης από τον φιλελεύθερο στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, την ήττα του εργατικού κινήματος στην δυτική Ευρώπη, με το αποκορύφωμα την άνοδο του φασισμού με την κατάληψη της εξουσίας από τους εθνικοσοσιαλιστές στην Γερμανία του 1933.²

Αυτή η γενικευμένη κρίση, αντικατοπτρίζεται σε ιδεολογήματα, μεταφυσικές θεωρήσεις του συμβιβασμού και της παραίτησης, και δογματισμούς, άλλα και σε αποστασιοποιημένες από πρακτικά ζητήματα επιστημονιστικές και σχετικιστικές

¹ Βλ. Μ. Jay, *Η διαλεκτική φαντασία*, μτφρ. Φ Τερζάκης, Αλεξάνδρεια: Αθήνα: 2009, σ. 3-42.

² Βλ. Μ. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», ό.π, σ 25-55.

θεωρήσεις.³ Το Χορκχάϊμερικό έργο της δεκαετίας του '30, του οποίου βασικά κείμενα εξετάζονται στην παρούσα εργασία, αναλαμβάνει αφενός, να θέσει υπό μια συνολική σκοπιά το ζήτημα αυτής της κρίσης, ώστε να γίνει κατανοητό σε όλες του της διαστάσεις και αφετέρου, να διαμεσολαβήσει αυτήν την θεωρία με την χειραφετητική πράξη, ώστε να δημιουργηθεί η προοπτική αλλαγής και απελευθέρωσης.

Ο Χορκχάϊμερ λοιπόν, όπως θα δούμε στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσει τις βασικές θέσεις της κριτικής θεωρίας, η οποία διαμορφώνεται ως μια υλιστική θεωρία που στοχεύει στην συγκρότηση της θεωρητικής ολότητας, ασκώντας εκτεταμένη κριτική απέναντι σε πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους φιλοσοφικές και επιστημονικές κατευθύνσεις, εντοπίζοντας κοινά στοιχεία που αφορούν την αποστασιοποιημένη θέση τους από το κοινωνικό πλαίσιο που τις παράγει, και με αυτόν τον τρόπο στην διαιώνιση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Για τον συγγραφέα όσο διαφορετικές και αν εμφανίζονται οι θεωρίες μεταξύ τους, διέπονται όπως θα φανεί εξίσου από αντινομίες που αφορούν διάφορες αντιθέσεις, διαχωρισμούς και αντιφατικούς δυισμούς, σχηματίζοντας ένα κοινό έλλειμμα αναστοχασμού πάνω στο συγκροτητικό πλαίσιο της έλλογης γνώσης.

Ο Χορκχάϊμερ λοιπόν στα έργα της δεκαετίας του '30, ασκεί πολυμέτωπη κριτική σε επιστημονικές και φιλοσοφικές κατευθύνσεις, η οποία διέπεται αρχικά από ένα γνωσιοθεωρητικό περιεχόμενο, και οδηγεί σε μια αντιπαράθεση με ιδεολογικό κατά βάση χαρακτήρα. Μέσα από αυτή την κριτική, όπως θα φανεί αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο, συγκροτούνται οι βασικές μεθοδολογικές θέσεις της κριτικής θεωρίας οι οποίες προκύπτουν είτε μέσω της πλήρους αντίθεσης της κριτικής θεωρίας απέναντι σε θέσεις των άλλων κυρίαρχων θεωρητικών κατευθύνσεων, είτε μέσω της κριτικής οικειοποίησης κάποιων εννοιών και μεθόδων από τις θεωρίες αυτές, και την ενσωμάτωσή τους στην κριτική θεωρία. Ο υλισμός, η διαλεκτική μέθοδος και η προσδιορισμένη άρνηση, αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία της κριτικής θεωρίας τα οποία ο Χορκχάϊμερ επεξεργάζεται στο σύνολο του πρώιμου έργου του (αλλά και του ύστερου) με σκοπό την ανακατασκευή και την ορθή ενσωμάτωσή τους στον αντιθεμελιωτικό και ριζοσπαστικό πυρήνα της κριτικής θεωρίας.

³ Βλ. Κ. Καβουλάκος, *Πέρα από την μεταφυσική και τον επιστημονισμό. Ο «διεπιστημονικός υλισμός» του Max Horkheimer*, Αλεξάνδρεια: Αθήνα 2001, σ. 26-27.

Όπως θα δούμε, η υλιστική διαλεκτική (ή διαλεκτικός υλισμός) αναπτύχθηκε ως ο αντίθετος πόλος της ιδεαλιστικής, λόγω της θεωρούμενης τάσης της δεύτερης για συμφιλίωση με το υπάρχον μέσα από την απόλυτη επικύρωσή του. Συγκεκριμένα, η κριτική του Χορκχάιμερ στρέφεται σε διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα και θεωρητικές κατευθύνσεις και επικεντρώνεται κυρίως στον γερμανικό ιδεαλισμό και τον θετικισμό, με σκοπό να γίνουν φανερές οι αδυναμίες των ρευμάτων αυτών αλλά να διαμορφωθεί και η μεθοδολογική κατεύθυνση της κριτικής θεωρίας. Στο τρίτο κεφάλαιο λοιπόν, θα δοθεί έμφαση στην κριτική του γερμανικού ιδεαλισμού με σκοπό να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο οι προαναφερθείσες αδυναμίες των παραδοσιακών θεωριών, επικυρώνουν και διαιωνίζουν -σκόπιμα ή μη κατά τον συγγραφέα- την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, με τις αντιθέσεις και τις αδικίες που αυτή συνεπάγεται. Αυτό συμβαίνει καθώς όπως θα φανεί στην συνέχεια, οι θεωρίες αυτές δεν βρίσκονται σύμφωνα με τον συγγραφέα σε θέση να προσφέρουν μια συνολική, ουσιαστική ερμηνεία της υπάρχουσας κατάστασης και έτσι αδυνατούν και να προσφέρουν προτάσεις για την επίλυση τόσο των θεωρητικών αδιέξοδων, όσο και των κοινωνικών ανισοτήτων και προβλημάτων.

Ο Χορκχάιμερ λοιπόν, μέσω της διαλεκτικής ανάδειξης αυτών των αντιφάσεων μέσα στις ίδιες τις θεωρίες καθώς και του κατευναστικού ρόλου τους, πραγματεύεται την δυνατότητα ενός τρόπου, μίας μεθόδου της κριτικής θεωρίας η οποία θα ξεπερνά αυτά τα επαναλαμβανόμενα αντιθετικά όρια, και ο στόχος της δεν θα είναι η επικύρωση της υπάρχουσας κατάστασης, αλλά η δημιουργική κριτική με στόχο την υπέρβαση της μέσω της θεωρίας και η αλλαγή. Η μέθοδος αυτή, δεν είναι άλλη από την υλιστική ανοιχτή διαλεκτική, η οποία όπως θα δούμε στο τέταρτο κεφάλαιο αναλυτικά, στοχεύει στο ξεπέρασμα των προβλημάτων και των αντιθέσεων των παραδοσιακών θεωριών, με σκοπό τον προσανατολισμό τους στην απελευθερωτική πράξη και την έλλογη κοινωνική οργάνωση.

Αυτός ο κριτικός-πρακτικός προσανατολισμός επιτυγχάνεται για τον συγγραφέα μέσω της «υπαρκτικής κρίσης», η οποία όπως θα φανεί στο πέμπτο κεφάλαιο αναλυτικά, αποτελεί τον αξιακό πυρήνα της κριτικής θεωρίας και την μέθοδο που καταδεικνύει το δεδομένο και το άδικο, με στόχο την ανάδειξη προοπτικών υπέρβασης του. Η υπαρκτική κρίση, όπως θα δούμε, συνδέει τις αξίες της κριτικής θεωρίας με την μέθοδο της ανοικτής υλιστικής διαλεκτικής, με στόχο την συνένωση της ολιστικής κριτικής θεωρίας και της χειραφετητικής πράξης.

Ο Χορκχάμερ λοιπόν μέσα από το έργο του, αναδεικνύει όπως θα φανεί, τις δυνατότητες της υλιστικής διαλεκτικής, τονίζοντας ταυτόχρονα τις αντιφάσεις και τα σφάλματα της ιδεαλιστικής διαλεκτικής συμπληρωματικά προς το μαρξικό διαλεκτικό υλιστικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, ο Χορκχάμερ και τα υπόλοιπα μέλη του Ινστιτούτου κοινωνικής έρευνας κατά την δεκαετία του 1930, ανέλαβαν την αποκατάσταση και αναζωογόνηση της φιλοσοφικής διάστασης της μαρξιστικής θεωρίας, με τα δεδομένα που είχαν είδη εισάγει την δεκαετία του 1840, οι αριστεροί εγελιανοί (ανάμεσα στους οποίους και ο Μαρξ). Υπ' αυτήν την έννοια, η σχολή της Φραγκφούρτης την δεκαετία του '30 θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσης της, την σύνδεση της κοινωνικής θεωρίας με την φιλοσοφία, την επεξεργασία της εγελιανής διαλεκτικής με υλιστικούς όμως όρους, καθώς και την σύνδεση της θεωρίας με την απελευθερωτική και χειραφετητική πράξη.

Παρ' όλα αυτά, ενώ οι βασικές αναλυτικές γραμμές παραμένουν, η κριτική θεωρία απομακρύνεται από τα ορθόδοξα μαρξιστικά πλαίσια, με την έννοια ότι αναλαμβάνει την επανεξέταση του μαρξικού έργου με στόχο την διόρθωση των πιθανών σφαλμάτων, και την επανεπεξεργασία του με περισσότερο συνολικούς όρους. Αυτό συμβαίνει για πολλούς λόγους, ο σημαντικότερος εκ των οποίων ήταν οι ήταν οι κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις, οι οποίες οδήγησαν στην απώλεια της πίστης στο προλεταριάτο (την οποία συμμερίζονταν ο ίδιος ο Μαρξ αλλά και αρκετοί μαρξιστές μετέπειτα) και στην προσπάθεια ανασυγκρότησης του μαρξιστικού προστάγματος για σύνδεση της θεωρίας με την απελευθερωτική πράξη, όχι όμως πλέον μέσω ενός ελπιδοφόρου φορέα, αλλά μέσω της πολύπλευρης διαλεκτικής ανάδειξης των ανισοτήτων και των αντιφάσεων τόσο της κοινωνίας, όσο και του λόγου που συντηρεί και αναπαράγει.

Ακόμη, η ανάδυση του επονομαζόμενου «χυδαίου μαρξισμού» και του «μηχανιστικού υλισμού», αποτελεί για τα μέλη της σχολής της Φραγκφούρτης, μία νέα μεταφυσική με ένα σώμα παραδεδομένων αληθειών, το οποίο αντιμάχονται έντονα.⁴ Αυτό συνδέεται με τις ποικίλες διαφορετικές επιρροές των μελών της σχολής και κυρίως του Χορκχάμερ (όπως ο Νίτσε, ο Σοπενχάουερ, ο Φρόυντ, ο Βέμπερ, ο Χούσσερλ και πολλοί άλλοι) οι οποίες διαμόρφωσαν μία πολυμέτωπη κριτική και

⁴ Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Τζέυ ο Χορκχάμερ αντιμαχόταν τόσο την τάση πολλών μαρξιστών για φетиχοποίηση του αντικειμενικού υλικού κόσμου και την εξύψωση του υλισμού στην μόνη αληθινή γνωσιοθεωρία αλλά και την επιμονή στην προτεραιότητα της οικονομικής βάσης. Μ. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», ό.π., σ. 53.

ένα τόσο αντι-μεταφυσικό όσο και αντι-θετικιστικό κλίμα, συμβάλλοντας στην διαμόρφωση μιας πολύπλευρης, διαλεκτικής θεωρίας της κοινωνίας, η οποία περιλάμβανε και την ενσωμάτωση διαφόρων θεωρητικών επιρροών και ποικίλων στοιχείων, όπως την ψυχολογία και τον πολιτισμό καθώς και την σύμπραξη θεωρίας και έρευνας.

Έτσι, από το 1931 όπου ο Χορκχάιμερ ανέλαβε την διεύθυνση του Ινστιτούτου και του «οργάνου» του, του *περιοδικού για την κοινωνική έρευνα (Zeitschrift fuer Socialforschung)* δημοσιεύεται μία σειρά από μελέτες σε διάφορα παιδεία (όπως στην μουσική, στην ψυχανάλυση στην λογοτεχνία κ.ά.) από τα μέλη της σχολής και τον Χορκχάιμερ, οι οποίες καταδεικνύουν ακριβώς αυτήν την διαλεκτική ολότητα της θεωρίας, η οποία στοχεύει στην κριτική, και την ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων. Φυσικά στα κείμενα αυτής της περιόδου παραμένει όπως θα φανεί η μαρξιστική ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικοιστορικών συνθηκών και καταστάσεων, κύριο όμως μέλημα του Χορκχάιμερ, δεν είναι η πραγμάτευση πάνω σε έναν δογματικό υλισμό, αλλά η γόνιμη σύνδεση των επιστημονικών κλάδων με στόχο την συνένωση θεωρίας, κοινωνικής πραγματικότητας και πράξης.

Αυτή η συνένωση, επιχειρείται όπως θα δούμε αναλυτικά στο έκτο κεφάλαιο, μέσω της ριζοσπαστικής ανανέωσης της μαρξικής διαλεκτικής μεταξύ έκθεσης και έρευνας, οι οποία αφορά στον συνδυασμό εμπειρικών ερευνών με την ανοικτή θεωρητική επεξεργασία διαφόρων πολιτισμικών και ψυχολογικών πτυχών, με στόχο την ολότητα της θεωρίας και την δυναμική διάδραση φιλοσοφίας και επιστήμης, γενικού και επιμέρους, καθώς και θεωρίας-πράξης. Όμως, όπως θα φανεί στην συνέχεια εντοπίζονται σε αυτό το εγχείρημα αλλά και στο συνολικότερο πρώιμο χορκχάιμερικό έργο, κάποιες μεθοδολογικές αντινομίες οι οποίες τελικά φαίνεται να επιφέρουν ένα έλλειμμα συντονισμού της θεωρίας με τον βασικό στόχο της κριτικής θεωρίας, την απελευθερωτική πράξη. Στόχος του παρακάτω κειμένου, αποτελεί η αναλυτική πραγμάτευση της χορκχάιμερικής διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου, ώστε να εκτεθούν οι προβληματικές της, αλλά και οι προοπτικές που μια τέτοια μέθοδος θα μπορούσε να προσφέρει σε μια σύγχρονη κριτική θεωρία.

1. Επιστήμη, μεταφυσική και κριτική υλιστική θεωρία.

Όπως προαναφέρθηκε, το Χορκχάιμερικό έργο της δεκαετίας του '30 εμφανίζεται ως μια γνωσιοθεωρητική και ιδεολογική καταγγελία των κυρίαρχων φιλοσοφικών και επιστημονικών ρευμάτων, με σκοπό τον προσδιορισμό της κριτικής θεωρίας ως μια διαλεκτική υλιστική γνωσιοθεωρία, η οποία εμφανίζεται τόσο αντι-μεταφυσική όσο και αντι-θετικιστική. Αν και ο Χορκχάιμερ δεν ενδιαφέρεται για την οικοδόμηση μιας αυστηρά συγκροτημένης επιστημολογίας, στα κείμενα αυτής της περιόδου, αναπτύσσονται οι βασικές μεθοδολογικές θέσεις της υλιστικής θεωρίας της κοινωνίας -δηλαδή της κριτικής θεωρίας. Οι θέσεις αυτές διαμορφώνονται σε αντίθεση με όλο το φάσμα της αποκαλούμενης “παραδοσιακής θεωρίας” δηλαδή μεταφυσικές και ιδεαλιστικές κατευθύνσεις, αλλά και διάφορες εξειδικευμένες, ορθολογικές, εμπειριστικές και θετικιστικές επιστημονικές θεωρήσεις.

Βασικοί στόχοι της κριτικής θεωρίας είναι για τον Χορκχάιμερ η ανάδειξη της θεωρίας ως αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορικής πορείας της κοινωνικής πραγματικότητας, και ο συνεχής προσανατολισμός της προς αυτήν. Αυτό πραγματώνεται κατά τον συγγραφέα μέσα από τον σχηματισμό της υλιστικής κριτικής θεωρίας, ως την θεωρητική ολότητα ατόμου κοινωνίας και φύσης, που προσεγγίζει αυτήν την πραγματικότητα σε μία συνολική σκοπιά, καθώς και η σύνδεση της θεωρίας με την πράξη, η οποία θα είναι εν δυνάμει σε θέση να επιφέρει την κοινωνική απελευθέρωση και χειραφέτηση. Για τον συγγραφέα, ο συνεχής αναστοχασμός πάνω στο ιστορικοκοινωνικό συγκροτητικό πλαίσιο της γνώσης καθώς και ο προσανατολισμός της θεωρίας προς μια ορθολογική κοινωνική οργάνωση, είναι τα βασικά σημεία τα οποία όπως θα φανεί αναλυτικά στην συνέχεια εκλείπουν από τις διάφορες κυρίαρχες επιστημονικές και φιλοσοφικές κατευθύνσεις, δηλαδή από την παραδοσιακή θεωρία στο σύνολό της, και έτσι, αυτά που διαφοροποιούν την κριτική από την όποια μορφή παραδοσιακής θεωρίας.

Με σκοπό λοιπόν να κατανοηθούν τα βασικά στοιχεία της κριτικής θεωρίας σε αντίθεση με αυτά της παραδοσιακής, ο συγγραφέας στο προγραμματικό κείμενο του 1937 *παραδοσιακή και κριτική θεωρία*⁵ κάνει λόγο για τα βασικά στοιχεία της θεωρίας εν γένει, και έπειτα αντιπαραθέτει τα στοιχεία της παραδοσιακής θεωρίας με

⁵M.Horkheimer, *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, στο τ. ιδίου, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου, Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον: Αθήνα 1984, σ. 9-61.

αυτά της κριτικής θεωρίας, τα οποία όπως προαναφέρθηκε αποτελούν τους κυρίαρχους στόχους της θεωρίας αλλά και τον δομικό και περιεχομενικό πυρήνα της. Στο κείμενο αυτό, η κριτική θεωρία μπορεί να εννοηθεί ως συνώνυμη με τον ιστορικό υλισμό⁶ καθώς όπως θα φανεί, χρησιμοποιούνται μαρξικές κατηγορίες και έννοιες οι οποίες περιγράφουν την υλική συγκρότηση και την πορεία της σύγχρονης νεωτερικής κοινωνίας, με σκοπό να κατανοηθούν οι αντιθέσεις και οι αδικίες, και να προωθηθεί μέσω της θεωρίας η χειραφέτηση και η απελευθέρωση.

Για να τεθούν αυτοί οι στόχοι μέσω της κριτικής θεωρίας και για να γίνει κατανοητή η θέση της απέναντι σε άλλες κατευθύνσεις, ο Χορκχάιμερ αρχικά εξετάζει την κατεστημένη μορφή της επιστημονικής θεωρίας. Το κυρίαρχο πρότυπο θεωρίας συνιστά για τον συγγραφέα την κυρίαρχη μορφή επιστημονικής γνώσης, η οποία περιλαμβάνει ένα σύστημα λογικού —είτε παραγωγικού είτε επαγωγικού— τρόπου σκέψης, το οποίο χαρακτηρίζεται από έλλειψη αντιφάσεων, περιγράφοντας την πραγματικότητα με τον πληρέστερο δυνατό τρόπο.⁷ Αυτές οι λειτουργίες συντελούνται κατά τον συγγραφέα τόσο στην μεταφυσική, με τις ενοράσεις του Λόγου και τις διάφορες κατηγορίες, όσο και στην σύγχρονη επιστήμη, με τον υπολογισμό των διαφόρων δεδομένων την καταγραφή της πραγματικότητας και τις γενικεύσεις των εμπειρικών κρίσεων.⁸

Για τον συγγραφέα, αυτός ο κοινός τρόπος παραγωγής θεωρίας προέρχεται από την τυπική λογική, η οποία προκύπτει από -αλλά και διαμορφώνει την- εκάστοτε κοινωνική μορφή, δηλαδή τον ιστορικά προσδιορισμένο καταμερισμό της εργασίας και το συγκεκριμένο παραγωγικό στάδιο μιας κοινωνίας· επηρεάζει δηλαδή αλλά και επηρεάζεται από τον μετασχηματισμό της υλικής βάσης της. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον συγγραφέα

«Προκειμένου να χειραγωγηθούν τόσο η εξωτερική φύση όσο και οι καθορισμένοι οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί, απαιτείται να μορφοποιηθεί το υλικό της γνώσης, να ενταχθεί δηλαδή σε μια

⁶ Σύμφωνα με τον Καβουλάκο το όνομα κριτική θεωρία αντικαθιστά τον ιστορικό υλισμό λόγο του εχθρικού προς τον μαρξισμό περιβάλλοντος των προπολεμικών Η.Π.Α που είχαν εγκατασταθεί τα μέλη του Ινστιτούτου από το 1934. Κ. Καβουλάκος «πέρα από την μεταφυσική...», ό.π., σ. 59, υπ.54.

⁷ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π, σ. 9-11.

⁸ M. Horkheimer, *Η νεότερη επίθεση κατά της μεταφυσικής*, (μτφρ) Λ. Αναγνώστου στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Επιστημολογία*, Νήσος: Αθήνα 1933, σ. 414-417.

οργανωμένη δομή υποθέσεων. Η τεχνική πρόοδος της αστικής εποχής συνδέεται αναπόσπαστα με μια τέτοια λειτουργία της επιστημονικής εργασίας γιατί αυτή καθιστά αφ' ενός την πραγματικότητα χρήσιμη για εκείνη την γνώση που είναι αξιοποιήσιμη στις δεδομένες συνθήκες, κι αφετέρου εφαρμόζει την ήδη υπάρχουσα γνώση πάνω στα γεγονότα. Αντιπροσωπεύει έτσι, χωρίς αμφιβολία, μια στιγμή μέσα στο συνεχή μετασχηματισμό και την ανάπτυξη της υλικής βάσης αυτής της κοινωνίας».⁹

Η θεωρία λοιπόν κατά την αστική εποχή διέπεται από λειτουργίες οργάνωσης και ελέγχου των εξωτερικών δεδομένων, εφόσον είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την πρακτική διαδικασία αναπαραγωγής της ζωής, και της οργάνωσης των κοινωνικών διαδικασιών. Παρόλα αυτά, ενώ κατά τον Χορκχάιμερ η γνώση και η θεωρία πρέπει να κατανοούνται κάθε φορά ανάλογα με τις εκάστοτε διαμορφωτικές και μορφοποιούμενες κοινωνικές συνθήκες, παρατηρείται σύμφωνα με τον συγγραφέα μια αυτονόμηση της θεωρίας από την κοινωνική πραγματικότητα σε τέτοιο βαθμό ώστε η πρώτη εμφανίζεται σαν «να ήταν δυνατό να θεμελιωθεί πάνω στην εσωτερική ουσία της γνώσης, ή σε κάποια άλλη ανιστορική βάση με αποτέλεσμα την μετατροπή της σε μια πραγματοποιημένη ιδεολογική κατηγορία».¹⁰

Με άλλα λόγια, εφόσον όπως αναφέρθηκε η εργασία καθίσταται ο κύριος μορφοποιητικός παράγοντας της γνώσης, αφού αποτελεί το ιστορικά διαμορφωμένο πλαίσιο των τεχνικών και γνωστικών επιτευγμάτων, οι σύγχρονες θεωρίες εμφανίζονται μέσα στο υπάρχον καταμερισμένο σύστημα παραγωγής κατακερματισμένες, αποστασιοποιημένες, και φαινομενικά αυτόνομες, συμβάλλοντας στην διαίωνιση του. Η αυτονόμηση της θεωρίας και η μετατροπή της σε ιδεολογία, συντελείται κατά τον συγγραφέα ήδη από τις απαρχές της νεότερης φιλοσοφίας και του σχηματισμού των επιστημών με υποδειγματική βάση την ταξινομητική λειτουργία, τις υπολογιστικές μεθόδους, και τα συστήματα εννοιών των θετικών επιστημών.

Σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ, σε όλο το φάσμα της παραδοσιακής θεωρίας από τον Ντεκάρτ και το κοπερνίκειο σύστημα στον Τζ. Σ. Μίλ και στον Χούσσερλ και από τις

⁹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 15.

¹⁰ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 15, η έμφαση δική μου.

σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες στις φιλοσοφικές θεωρήσεις και στα πειράματα των φυσικών επιστημών, παρατηρείται μία κοινή κατεύθυνση. Τα στοιχεία της κατεύθυνσης αυτής, αφορούν μία βασική όψη των θεωριών, η οποία συνίσταται στην φαινομενική αποστασιοποιημένη θέση τους από τα αντικείμενα προς παρατήρηση, και την εξαγωγή είτε αιώνιων νόμων, είτε ασφαλών και έγκυρων συμπερασμάτων γύρω από αυτά.¹¹

Τόσο σε μεταφυσικές θεωρήσεις όσο και σε σύγχρονες επιστημονιστικές,¹² παρατηρείται κατά τον Χορκχάιμερ ένα κοινό επιστημονικό ιδεώδες το οποίο συνίσταται στην σύλληψη είτε κάποιας αντικειμενικής πραγματικότητας, είτε του είναι και του αληθινού νοήματος. Έτσι, ενώ η επιστήμη εμφανίζεται ως ο αντίθετος πόλος της μεταφυσικής, εφόσον αμφισβητεί κατά τον συγγραφέα τις κατηγορίες τις αλλά και τις αξιώσεις της «να συλλάβει το είναι να σκεφτεί την ολότητα, να ανακαλύψει ένα ανεξάρτητο από τον άνθρωπο νόημα του κόσμου»¹³ τελικά, κατά την αστική εποχή υπάρχει μία αλληλοσυμπληρούμενη σχέση μεταξύ των δύο.

Η σχέση αυτή υφίσταται για δύο λόγους: Αφενός, τόσο η επιστήμη όσο και η μεταφυσική διέπονται από έλλειψη αναστοχασμού στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο συγκρότησής τους, εφόσον λαμβάνουν ως εξωτερική και δεδομένη την κοινωνική πραγματικότητα. Αφετέρου, η συνάφεια μεταξύ των δύο κατευθύνσεων συνίσταται κατά τον συγγραφέα στο γεγονός ότι ενώ η επιστήμη εντατικοποίησε κατά πολύ τα μέσα της αντιπαράθεσής της με την φύση, προβάλλοντας ένα νέο συστηματικό και περισσότερο “αντικειμενικό” σύστημα γνώσης, δεν κατάφερε να προσφέρει παρηγοριά και νόημα για τις κοινωνικές αδικίες και ανισότητες. Με αυτόν τον τρόπο, διατηρήθηκαν κατά τον Χορκχάιμερ οι κατευναστικές λειτουργίες της μεταφυσικής, οι οποίες συνίστανται στην αποκάλυψη δήθεν βαθύτερων νοημάτων και αδιαμφισβήτητων αληθειών, προσφέροντας ψευδή ασφάλεια και ιδεολογική κάλυψη τόσο ατομικών, όσο και κοινωνικών αναγκών. Έτσι σύμφωνα με τον συγγραφέα:

« Η επιστήμη ως καθρέφτης της στερούμενης νοήματος πραγματικότητας, στην φύση και στην κοινωνία, θα παρέδιδε τις ανικανοποίητες μάζες και το σκεπτόμενο άτομο σε μια επικίνδυνη και απελπιστική κατάσταση ` δεν

¹¹ Βλ. M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 10-18.

¹² Δηλαδή θεωρίες αντιουσιακρατικές, που διέπονται από προσκόλληση στην λεγόμενη επιστημονική μέθοδο. Βλ. και M. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», *ό.π.*, σ. 48.

¹³ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 413.

θα μπορούσε κανείς να τα βγάλει πέρα χωρίς την θολωτή στέγη της ιδεολογίας, τόσο στην ενδοψυχική όσο και στη δημόσια διαχείριση των πραγμάτων. Έτσι διατηρήθηκαν παράλληλα και τα δύο, η επιστήμη και η μεταφυσική ιδεολογία»¹⁴

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι όσες διαφορές και να υπάρχουν στις ποικίλες επιστημονικές θεωρίες και τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα της αστικής περιόδου, υπάρχει σύμφωνα με τον συγγραφέα μια κοινή ρίζα μεθοδολογίας και τρόπου σκέψης, ο οποίος λειτουργεί διαχωριστικά για την γνώση και το αντικείμενο, και επικυρωτικά για την υπάρχουσα κατάσταση. Για τον Χορκχάμερ λοιπόν πάντοτε στην θεωρία: «Απ' την μία μεριά υπάρχει η διανοητικά διατυπωμένη γνώση και από την άλλη μια κατάσταση που πρέπει να συλληφθεί σύμφωνα με αυτή την γνώση».¹⁵

Κατά την αστική εποχή, η λειτουργία αυτή, δηλαδή ο διαχωρισμός γνωστικού αντικειμένου και υποκειμένου σύμφωνα με τον συγγραφέα, συντελείται είτε «πραγματοκρατικά είτε ιδεαλιστικά».¹⁶ Έτσι για τον Χορκχάμερ, όλες οι μεταφυσικές και επιστημονιστικές θεωρίες εκλαμβάνουν την κοινωνική πραγματικότητα όχι ως μια ιστορική δυναμική διαδικασία, αλλά ως δεδομένη, εξωτερική και στατική. Λειτουργούν λοιπόν, έχοντας- περισσότερο ή λιγότερο συνειδητό- αποτέλεσμα την επικύρωση και διαιώνιση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Η απόσταση μεταξύ θεωρίας, κοινωνικού πλαισίου και ιστορικού αντικειμένου, εντείνεται ακόμη περισσότερο κατά τον Χορκχάμερ από τις σύγχρονες επιστημονικές θεωρίες και κυρίως τις θετικιστικές.¹⁷ Για τον συγγραφέα ο θετικισμός θέτοντας στο επίκεντρο τα δεδομένα, και την αυστηρή προσκόλληση σε μετρήσιμα εμπειρικά γεγονότα, καταλήγει να αφαιρεί του ίδιους τους παράγοντες της εμπειρίας δηλαδή το συγκροτητικό ατομικό και ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο της γνώσης. Με την δεδομενολαγνεία και την διατύπωση αντικειμενικών παρατηρήσεων που διέπουν το

¹⁴ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 416

¹⁵ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π, σ. 14.

¹⁶ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 416.

¹⁷ Ο Χορκχάμερ στα κείμενα της δεκαετίας του '30 χρησιμοποιεί τον όρο θετικισμός με ευρύτερη σημασία, χαρακτηρίζοντας έτσι διάφορες κατευθύνσεις που διέπονται από αυστηρά επιστημονικό χαρακτήρα όπως ο εμπειρισμός ο ορθολογισμός και ο πραγματισμός. Βλ. και M. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», ό.π, σ. 48.

σύνολο των σύγχρονων εμπειριστικών, και θετικιστικών κατευθύνσεων,¹⁸ αγνοούνται σύμφωνα με τον συγγραφέα το γνωστικό υποκείμενο, ο ιστορικός και κοινωνικός καθορισμός της γνωστικής διαδικασίας, οι σκοποί και οι στοχεύσεις της επιστήμης, δηλαδή τα ίδια τα δυναμικά και συγκροτητικά στοιχεία της γνώσης.¹⁹

Υπάρχει λοιπόν σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ μία αφαιρετική αντίφαση και στην παραδοσιακή θετικιστική θεωρία, η οποία προέρχεται από τον σύγχρονο αστικό πλαίσιο παραγωγής: Ενώ η σύγχρονη επιστημονική θεωρία παράγεται σύμφωνα με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής κάτω από συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι του καταμερισμού της εργασίας, τελικά, αφαιρεί τις συνθήκες αυτές, εφόσον κύριο μέλημα του θετικισμού αποτελεί μόνο η παρατήρηση, τα δεδομένα και η «απλή διαπίστωση γεγονότων».²⁰

Έτσι για τον Χορκχάιμερ, μέσα στο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο η γνώση υποβιβάζεται «στην ιδέα ενός αστικού επαγγέλματος, οι εκπρόσωποι του οποίου καταγράφουν και συστηματοποιούν τα βιώματα της κοινής συνείδησης και συμβάλουν στην αναπαραγωγή τους»,²¹ και κατ' αυτόν τον τρόπο ο Λόγος γίνεται πλήρως εργαλειακός. Με τον τρόπο αυτό επισέρχεται και η ιδεολογική διάσταση στην κριτική του θετικισμού, κατά την οποία η θετικιστική μέθοδος εμφανίζεται απαλλαγμένη από την πρακτική, την κριτική και από αξιολογικές κρίσεις μη αναγνωρίζοντας την συμμετοχή και συμβολή στην κοινωνική λειτουργία, συμβάλλοντας έτσι στην νομιμοποίηση και αναπαραγωγή του υπάρχοντος.

Στην «ταξινομητική σκέψη» της παραδοσιακής θετικιστικής θεωρίας, παρουσιάζεται σύμφωνα με τον συγγραφέα ένας αυστηρός διαχωρισμός θεωρητικής επεξεργασίας, καταγραφής, και αισθητών φαινομένων, ο οποίος εκτοπίζει τις αξιολογικές κρίσεις, δηλαδή τα πραγματικά συνειδητά κίνητρα της θεωρίας, που την καθιστούν κομμάτι της πραγματικότητας, επικυρώνοντας την υπάρχουσα κατάσταση

¹⁸ Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι ο συγγραφέας δεν ασκεί εξισωτική κριτική σε όλο το φάσμα της παραδοσιακής επιστημονικής θεωρίας, καθώς επισημαίνει ότι ο κλασικός εμπειρισμός αλλά και ο ορθολογισμός αναγνώριζαν ακόμη την σχέση της επιστήμης με την υποκειμενική γνώση. Βλ. M.Horkheimer, «η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ.422-423 και 424, 429.

¹⁹ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 419 κ.ε.

²⁰ M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» *ό.π.*, σ. 43.

²¹ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 445.

πραγμάτων.²² Με τον τρόπο αυτό τα εμπειρικά δεδομένα μετατρέπονται για τον Χορκχάιμερ σε «έγκυρα» και «ουδέτερα» και μαζί τους η πραγματικότητα επικυρώνεται. Έτσι ο υπολογιστικός λόγος υποστασιοποιείται ως ο μόνος πραγματικός και υπερ-ιστορικός, στην πραγματικότητα όμως είναι κενός περιεχομένου. Στον θετικιστικό τρόπο σκέψης:

«Ιδανικό είναι η γνώση ως μαθηματικά διατυπωμένη οικουμενική επιστήμη που θα ανάγεται σε όσο γίνεται λιγότερα αξιώματα, ένα σύστημα που θα επιτρέπει να υπολογίζεται η πιθανότητα εμφάνισης όλων των γεγονότων. Με τις μεθόδους της φυσικής θα εξηγείται και η κοινωνία, μόνο που εδώ η πρόοδος καθυστερεί ακόμη».²³

Για τον Χορκχάιμερ λοιπόν, η αυτονόμηση και η απόσταση της εκάστοτε επιστημονικής θεωρίας από την κοινωνική ζωή είναι ανορθολογική, και η ύπαρξη ενός αναλλοίωτου, αιωνίως έγκυρου, και αντικειμενικού υπολογιστικού λόγου ουτοπική. Αυτό συμβαίνει καθώς αφενός, τα αντικείμενα προς εξέταση λαμβάνονται διαφορετικά -και πολλές φορές αντιθετικά- από την κάθε ειδικευμένη επιστημονική σφαίρα²⁴ και αφετέρου, υπάρχει μια συνεχής, διαφορετική στο χρόνο αμφίδρομη διαντίδραση ανάμεσα στο εκάστοτε αντικείμενο, την επιστήμη αλλά και το υποκείμενο της επιστημονικής γνώσης, εφόσον «τόσο ο ερευνητής όσο και η

²²«Ο υποδεέστερος ρόλος της σκέψης, που κατέχει πια μόνο την θέση μιας υπηρέτριας υπέρ των εκάστοτε σκοπών της βιομηχανικής κοινωνίας με αμφίβολη την τύχη της, εκθειάζεται από αυτούς τους όψιμους απολογητές μιας επιστήμης χωρίς αξιολογικές κρίσεις. Οι δυνάμεις που θέτουν τους στόχους χρησιμοποιούν την σκέψη η οποία έχει παραιτηθεί από κάθε ουσιαστικό ρόλο» Μ. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 444.

²³Μ. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 420.

²⁴ Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι υπάρχει μια ευρέως αναγνωρισμένη προβληματική στην επιστήμη κατά την οποία: « τα ίδια τα αντικείμενα ενώ σε κάποιον επιστημονικό τομέα αποτελούν πρόβλημα που δεν φαίνεται να είναι επιλύσιμο στο άμεσο μέλλον, γίνονται αποδεκτά σε έναν άλλο σαν απλά πραγματικά στοιχεία. Σχέσεις που στην Φυσική αποτελούν θέματα προς έρευνα, θεωρούνται στην βιολογία ως αναφαίρετες προϋποθέσεις(...) οι κοινωνικές επιστήμες τέλος παίρνουν συνολικά ως δεδομένη την ανθρώπινη και την εξωτερική φύση και ενδιαφέρονται για την δομή των σχέσεων του ανθρώπου με την φύση και των ανθρώπων μεταξύ τους.» Μ. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 20.

επιστήμη του είναι ενσωματωμένοι μέσα στον κοινωνικό μηχανισμό».²⁵ Ο συγγραφέας λοιπόν επισημαίνει ότι:

« [...] όπως η επίδραση του υλικού πάνω στην θεωρία έτσι αντίστροφα η επίδραση της θεωρίας πάνω στο υλικό δεν είναι απλώς μια ενδοεπιστημονική αλλά ταυτόχρονα και μία κοινωνική διαδικασία. Η συσχέτιση των υποθέσεων με την πραγματικότητα δεν πραγματοποιείται μόνο στο κεφάλι του ερευνητή αλλά στη βιομηχανία».²⁶

Εφόσον λοιπόν κατά τον συγγραφέα η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα μεταβάλλει και μεταβάλλεται από το αντικείμενο και το γνωστικό υποκείμενο, έτσι και η σχέση της θεωρίας με την πραγματικότητα δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως εξωτερική και δεδομένη. Κατανοούμε λοιπόν ότι ο συγγραφέας κινείται σε συμφωνία με το μαρξικό πλαίσιο κατά το οποίο η επιστημονική γνώση αλλά και η αισθητήρια αντίληψη αποτελούν εξαρτημένα κομμάτια της διαδικασίας της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Άλλωστε για τον Χορκχάιμερ, η κοινωνική προδιαμόρφωση των δεδομένων είναι διπλή, και λαμβάνει χώρα τόσο «μέσω του ιστορικού χαρακτήρα του προσλαμβανόμενου αντικειμένου, όσο και μέσω του ιστορικού χαρακτήρα προσλαμβάνοντος οργάνου».²⁷

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο διαχωρισμός αντικειμένου και θεωρητικής σύλληψης, παράγει την μετατροπή της γνώσης σε “ψευδή συνείδηση” η οποία προκύπτει ακριβώς από το έλλειμμα αναστοχασμού της παραδοσιακής θεωρίας στο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο συγκρότησης της. Αυτή η μετατροπή έχει για τον Χορκχάιμερ κοινωνικές βάσεις, καθώς συγκροτείται μέσα στο καθορισμένο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής, το οποίο δημιουργεί μία «φαινομενική αυτονομία των εργασιακών διαδικασιών καθώς και μία φαινομενική ελευθερία των οικονομικών υποκειμένων».²⁸ Μέσα στο σύστημα αυτό, το άτομο τίθεται στο επίκεντρο ως αυθύπαρκτη και ξεχωριστή από την κοινωνία μονάδα, και την ίδια στιγμή, απονοηματοδοτείται ως ασήμαντο. Έτσι για τον συγγραφέα η μεταφυσική υπόρρητα συμβαδίζει με την επιστήμη, ακριβώς για την αναπλήρωση αυτού του νοήματος:

²⁵ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π, σ. 17.

²⁶ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π, σ. 16

²⁷ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π, σ. 21.

²⁸ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π, σ. 18, η έμφαση δική μου.

« Επειδή [...] στην κοινωνία του εμπορεύματος η ισότητα όλων παρά την ιδιαιτερότητα κάθε ατόμου είναι συστατικό της κοινής συνείδησης, ο αστός περιφρονεί κατά βάθος τον εαυτό του, με την ίδια επιμονή με την οποία σέβεται τον εαυτό του και επιδιώκει το συμφέρον του. Κάθε άτομο βρίσκεται στο κέντρο του κόσμου, και ταυτόχρονα ξέρει ότι στον πραγματικό είναι περιττό. Από αυτήν την εμπειρία της καθημερινής ζωής, η οποία -όσο και αν κάποιος την παραβλέπει- είναι χαραγμένη στην ψυχή του, τα μεταφυσικά όνειρα μέλλουν να αποτελέσουν μια διέξοδο».²⁹

Όπως ακριβώς «μέσα στην κοινωνία του εμπορεύματος» το άτομο διαχωρίζεται από το αναπόσπαστο κοινωνικό πλαίσιο χωρίς κατά βάθος να βρίσκει κάποια βαθύτερη ουσία στην ύπαρξη του, έτσι και η θεωρία μέσα στο υπάρχον σύστημα καταμερισμού της εργασίας αποστασιοποιείται και κομματιάζεται, γίνεται αυστηρά ειδική και τεχνική, αδυνατώντας επίσης να συνδεθεί με κάποιο ευρύτερο νόημα που θα προσέγγιζε συνολικά, και με στόχους αλλαγής την υπάρχουσα κατάσταση. Η μεταφυσική λοιπόν, αναπληρώνει αυτό ακριβώς το νόημα που έχει χαθεί λόγω της ισοπέδωσης της ατομικότητας μέσα από την επικράτηση της εργαλειακότητας.

Κατανοούμε λοιπόν ότι ο κοινωνικός προσδιορισμός της γνωστικής διαδικασίας, αλλά και του γνωστικού υποκειμένου, τίθενται στο επίκεντρο της κριτικής θεωρίας, η οποία η στοχεύει στην ολοκληρωμένη διαλεκτική συγκρότηση των σχέσεων της κοινωνίας του ατόμου και της φύσης ως αναπόσπαστα στοιχεία της θεωρίας. Αυτή φυσικά η απόσταση μεταξύ θεωρητικής σύλληψης και αντικειμένου, δεν σημαίνει -όπως θα φανεί αναλυτικά στην συνέχεια- ότι μπορεί κατά τον συγγραφέα να εξαλειφθεί πλήρως, αλλά ότι η γνώση και η θεωρία είναι, και θα πρέπει πάντοτε να είναι συναρτώμενες με τις «πραγματικές κοινωνικές διαδικασίες».³⁰ Αυτές οι διαδικασίες αποτελούν το πλαίσιο της κοινωνικά οργανωμένης εργασίας, δηλαδή την δυναμική στιγμή της διάδρασης του ατόμου της κοινωνίας και της φύσης. Η φύση, ως ένα στοιχείο που προσλαμβάνεται από την παραδοσιακή θεωρία ως εξωτερικό, εντάσσεται κατά τον συγγραφέα επίσης στην θεωρητική ολότητα της κριτικής

²⁹ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 419.

³⁰ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π, σ. 15.

θεωρίας όχι μόνο ως αισθητηριακή πρόσληψη του αντικειμένου, αλλά και ως μορφοποιητικός παράγοντας της ίδιας της κοινωνίας, από τον βαθμό δηλαδή της κυριαρχίας πάνω σε αυτήν.³¹

Για τον συγγραφέα η πράξη είναι άμεσα συνυφασμένη με την εκάστοτε θεωρία. Η επιστήμη καθορίζεται από και καθορίζει την δράση μεταξύ των ανθρώπων και της φύσης, εφόσον αφορά «την ανάπτυξη των τεχνικών ικανοτήτων του ανθρώπου».³² Από την άλλη, η μεταφυσική επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων ως ιδεολογική συγκάλυψη της αδικίας και των ανισοτήτων εφόσον εκφράζεται ως «πίστη στο αναλλοίωτο των κοινωνικών δομών»³³. Τελικά, και οι δύο κατευθύνσεις συνδέονται με μία πρακτική αναπαραγωγής του δεδομένου: Η σύγχρονη επιστήμη βλέπει τον κόσμο ως αποτέλεσμα της επιφανειακής πραγματικότητας των δεδομένων, και η μεταφυσική, που καταδικάζει αυτή την μονομέρεια, ταυτίζεται με κάποια εξω-ιστορική απόλυτη πραγματικότητα. Σε πλήρη αντίθεση προς αυτές τις αποσπασμένες προσεγγίσεις, η κριτική θεωρία αναδεικνύει διαλεκτικά την σχέση μεταξύ αυτών των τύπων δράσης και του κοινωνικού τους ρόλου, στοχεύοντας στην αποκάλυψη των αντιφάσεων των θεωριών που προέρχονται από κοινωνικές αντιθέσεις της αστικής εποχής.

Το κλειδί για την κατανόηση αυτών των κοινωνικών αντιθέσεων που επιφέρουν διάσπαση ανάμεσα στο υποκείμενο την γνώση και την κοινωνική πραγματικότητα είναι η μαρξική διαλεκτική ερμηνεία της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας στην αστική εποχή. Σύμφωνα με τον Μαρξ ενώ η αστική κοινωνία είναι η πιο «εξελιγμένη και πολυμορφική οργάνωση της παραγωγής»³⁴ και παράγει τις πιο «ανεπτυγμένες κοινωνικές σχέσεις»,³⁵ την ίδια στιγμή το άτομο φαίνεται απομονωμένο μέσα σε μία εξωτερική προς αυτό πραγματικότητα μέσων και σκοπών, και οι θεωρίες αναπαράγουν αυτή την πραγματικότητα ως αιώνια και αρμονική αγνοώντας όλους τους ιστορικούς και κοινωνικούς καθορισμούς.³⁶

³¹ Βλ. M. Horkheimer, *Υστερόγραφο*, στο τ. ιδίου, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου, Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον: Αθήνα 1984, σ. 31.

³² M. Horkheimer, *Το πρόβλημα της αλήθειας*, μτφρ. Σ. Ροζάνης, Έρασμος: Αθήνα, 1989, σ. 24.

³³ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ.50.

³⁴ K. Marx, *Εισαγωγή στα Grundrisse*, μτφρ. Δ. Δίβαρης, στο: Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ), *επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, νήσος: Αθήνα, 1996, σ. 57.

³⁵ K. Marx, «Εισαγωγή στα Grundrisse», *ό.π.*, σ.34.

³⁶ Βλ. K. Marx, «Εισαγωγή στα Grundrisse», *ό.π.*, σ. 33-37.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η κριτική θεωρία σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ αναλαμβάνει, όπως θα δούμε και αναλυτικότερα στην συνέχεια, να εξομαλύνει διαλεκτικά όλες αυτές τις αντιφάσεις και αντιθέσεις, και να συνδεθεί με την απελευθερωτική πράξη, η οποία θα επιφέρει την άρση της εργαλειακότητας και του διαχωρισμού, ώστε να διαμορφωθεί η ενότητα κοινωνικού ατομικού. Η ενότητα αυτή αποτελεί για τον συγγραφέα μία «αυτοσυνείδητη ανθρωπότητα» ένα δηλαδή «συνειδητό υποκείμενο που καθορίζει τις δικές του μορφές ζωής» μέσα σε μια «κατάσταση δικαιοσύνης».³⁷ Όμως, η ενότητα αυτού του τύπου δεν φαντάζει ως μια μεταφυσική υπόσχεση συμφιλίωσης και μελλοντικής αρμονίας η οποία δύναται να οδηγήσει σε καθησυχασμό; Αν και στην συνέχεια θα επανέλθουμε στο ζήτημα αυτό, εκ πρώτης όψεως θα λέγαμε πως όχι, καθώς κριτική θεωρία κατά τον συγγραφέα, δεν εγγυάται αυτήν την ιστορική κατάληξη αλλά μόνο την επιδιώκει συνειδητά.

Ως εκ τούτου, η κριτική θεωρία σε αντίθεση με όλες τις παραδοσιακές έχει ως κύριο διαμορφωτικό πυρήνα και συνειδητό αξιακό προσανατολισμό ένα ενδιαφέρον: Το ενδιαφέρον για μια «λογικά οργανωμένη μελλοντική κοινωνία»,³⁸ για την «ανάπτυξη του γενικού»,³⁹ και την «ανεμπόδιστη ανάπτυξη και ευτυχία των ανθρώπων».⁴⁰ Τόσο λοιπόν η δομή της συνολικής θεωρητικής ανάπτυξης μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, όσο και το συγκεκριμένο υποκειμενικό αξιακό περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας, διαμορφώνονται σε αντίθεση με τις απομονωμένες εξειδικευμένες επιστήμες, και σε άμεση συνάφεια με την ολότητα των ιστορικο-κοινωνικών καταστάσεων ώστε να επέλθει η χειραφέτηση και «η απελευθέρωση του ανθρώπου από τις συνθήκες της σκλαβιάς».⁴¹

Η δημιουργία της κριτικής θεωρίας λοιπόν, είναι σύμφυτη με την συνολική ιστορικο-κοινωνική κατάσταση της παραγωγικής δραστηριότητας και του καταμερισμού της εργασίας, κατά την οποία αφενός, τα άτομα απομονώνονται και καταπιέζονται αφού «το πλήθος των παραγόμενων αγαθών τα απολαμβάνουν άμεσα μικρές ομάδες ανθρώπων».⁴² Αφετέρου όμως, μέσω της επαναστατικής ανατρεπτικής

³⁷ Όλα τα παραπάνω αποσπάσματα, Μ. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 59, 52, 61.

³⁸ Μ. Horkheimer «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 52.

³⁹ Μ. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 443.

⁴⁰ Μ. Horkheimer, «Υστερόγραφο», *ό.π.* σ. 66 η έμφαση δική μου.

⁴¹ Μ. Horkheimer, «Υστερόγραφο», *ό.π.* σ. 64.

⁴² Μ. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 32

δραστηριότητας που εμφανίζεται κατά την ιστορική πορεία, αλλά και της δυναμικής ενεργητικής εργασιακής διαδικασίας, δημιουργείται η δυνατότητα άρσης αυτής της αλλοτριωτικής κατάστασης:

«Οι σκλάβοι οι δουλοπάροικοι και οι αστοί κι οι αστοί αποτίναξαν τον ζυγό τους [...] Στην νεότερη τώρα ιστορία απαιτείται από το κάθε άτομο να ιδιοποιείται τους σκοπούς της ολότητας και να τους αναγνωρίζει πάλι σε αυτήν. Δημιουργείται έτσι μια νέα δυνατότητα: Να συνειδητοποιηθεί η εργασιακή διαδικασία και να γίνει σκόπιμη η κατεύθυνση της, που χωρίς μια συγκεκριμένη θεωρία καθοριζόταν μέχρι σήμερα από την δράση αντιφατικών μεταξύ τους δυνάμεων, ενώ στις κρίσιμες καμπές της αφέθηκε πολλές φορές να κυριαρχηθεί από την απόγνωση των μαζών».⁴³

Η κριτική θεωρία αποτελεί αυτή την έκφραση αυτής της ιστορικά προσδιορισμένης οπτικής, η οποία μέσω της ανάδειξης αυτών των ιστορικών αντιφάσεων και αδικιών έχει συνειδητό σκοπό και καθοριστικό ενδιαφέρον την δημιουργία μιας λογικής οργάνωση της ανθρώπινης δραστηριότητας, η οποία θα επιφέρει την «ευτυχία όλων των ατόμων».⁴⁴ Σε αντίθεση λοιπόν με την παραδοσιακή, η κριτική θεωρία έχει ως στόχο την σύλληψη της «συνολικής παραγωγικής διαδικασίας»⁴⁵ δηλαδή την στιγμή αυτής της συνολικής διάδρασης ατομικού και κοινωνικού, ώστε να γίνουν κατανοητές οι αντιφάσεις της, και να δημιουργηθούν -μέσω της συνειδητοποίησης της δυναμικής της εργασίας- δυνατότητες αλλαγής της υπάρχουσας κατάστασης.

⁴³ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 32.

⁴⁴ M. Horkheimer, «Υστερόγραφο» *ό.π.* σ. 66

⁴⁵ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 18.

2. Διαστάσεις της χορκχάιμερικής διαλεκτικής υλιστικής θεωρίας.

Για τον Χορκχάιμερ όπως φάνηκε, τόσο το άτομο όσο η κοινωνία και η φύση βρίσκονται σε μία ανεξάλειπτη δυναμική σύνδεση, την οποία η κριτική θεωρία προσπαθεί διαλεκτικά να αναδείξει με σκοπό την απαλοιφή των δυισμών που έχουν τεθεί από την παραδοσιακή θεωρία, και την επίτευξη της θεωρητικής ολότητας κοινωνίας, ατόμου και φύσης. Η θεωρητική συγκρότηση αυτής της ολότητας, προκύπτει από την ανάδειξη των αντιφάσεων της παραδοσιακής θεωρίας, καθώς και της συνδεδεμένης με αυτήν κοινωνικής ζωής, αλλά κυρίως, και μέσα από αυτό, στην συνειδητοποίηση των ανισοτήτων και αδικιών, και στην απελευθερωτική πράξη.

Με κύριο στόχο τον προσανατολισμό προς την χειραφετητική πράξη, η κριτική θεωρία αρνείται τις υποστασιοποιήσεις και τους απειράριθμους δυισμούς της παραδοσιακής θεωρίας θεωρώντας ότι διαχωρίζεται το άτομο από την κοινωνία, και το αντικείμενο από την θεωρία, με άκρως αντιδιαλεκτικό και κατευναστικό τρόπο. Έτσι για τον Χορκχάιμερ η κριτική σκέψη

« θεωρεί τον άνθρωπο ως ένα ον που αντιφάσκει στον εαυτό του όσο καιρό δεν αποκαθίσταται αυτή η ταυτότητα ατομικού και κοινωνικού. Αν η δραστηριότητα που καθορίζεται από τον Λόγο, αποτελεί ιδιότητα του ανθρώπου, τότε η δεδομένη κοινωνική πρακτική, που διαμορφώνει την ατομική ύπαρξη μέχρι και την τελευταία της λεπτομέρεια είναι απάνθρωπη και ο απάνθρωπος αυτός χαρακτήρας επιδρά αντίστροφα πάνω σε ότι συμβαίνει στην κοινωνία.»⁴⁶

Με σκοπό την ανάδειξη αυτών των απάνθρωπων στοιχείων της κοινωνικής πρακτικής, και της κατευναστικής τους λειτουργίας (η οποία αφορά αυτήν ακριβώς την αντιστροφή του «απάνθρωπου χαρακτήρα») η κριτική θεωρία συνιστά μία διαλεκτική υλιστική θεωρία που στοχεύει στην σύλληψη της σχέσης μεταξύ ατομικού και κοινωνικού και στην «γνώση της ιστορικής πορείας της κοινωνικής ολότητας».⁴⁷

⁴⁶M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 30.

⁴⁷ M. Horkheimer, «Υστερόγραφο», *ό.π.* σ. 31.

Η έννοια όμως της ολότητας για την κριτική θεωρία δεν αφορά μια αφηρημένη απόλυτη υπερϊστορική έννοια όπως στην μεταφυσική, αλλά την ολιστική συγκρότηση των σχέσεων των συγκεκριμένων ιστορικών διαμεσολαβήσεων, μεταξύ ατόμου κοινωνίας και φύσης, γενικού και επιμέρους, με στόχο την ορθή συνολική αναπαράσταση της ιστορικό-κοινωνικής πραγματικότητας.⁴⁸ Η συγκρότηση αυτής της ολότητας, δύναται κατά τον συγγραφέα να οδηγήσει στην διαλεκτική αποκάλυψη των εγγενών αντιφάσεων και της αποστασιοποίησης των θεωριών από την πραγματικότητα, καθώς και στην σύνδεση της θεωρίας με την πράξη που μπορεί να οδηγήσει σε μια έλλογα οργανωμένη κοινωνία. Για τον λόγο αυτό σύμφωνα με τον συγγραφέα

« Στην κριτική θεωρία έχει σχετικοποιηθεί ο διαχωρισμός του ατόμου από την κοινωνία, βάση του οποίου ο μεμονωμένος άνθρωπος αποδέχεται σαν φυσικά τα προδιαγεγραμμένα όρια της δραστηριότητάς του. Η δεδομένη διαίρεση της εργασίας και οι ταξικές διαφορές, το συνολικό, δηλαδή, κοινωνικό πλαίσιο, που καθορίζεται απ' την τυφλή αλληλεπίδραση των ατομικών δραστηριοτήτων, εννοείται εδώ σαν μια λειτουργία που πηγάζει από την ανθρώπινη πράξη και μπορεί επομένως να τεθεί κάτω από τον έλεγχο σχεδιασμένων αποφάσεων και ορθολογικών στόχων.»⁴⁹

Η κριτική θεωρία λοιπόν, στοχεύει να καταδείξει αλλά και να αλλάξει ριζικά την μη προγραμματισμένη καπιταλιστική οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων, που είναι υπαίτια για τις ανισότητες και τον κομορμιστικό διαχωρισμό του ατόμου από το κοινωνικό πλαίσιο. Αυτού του είδους η θεωρία λοιπόν εμφανίζει μία διπλή σχέση με την πρακτική. Αφενός αποτελεί όπως φάνηκε συνειδητό μέρος του πρακτικού συστατικού πλαισίου, δηλαδή της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας, και αφετέρου προσανατολίζεται σύμφωνα με την σχεδιασμένη δράση για την αλλαγή και την βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών. Για τον Χορκχάιμερ λοιπόν η δράση στην

⁴⁸ «Σαν υποκείμενό της η κριτική σκέψη θεωρεί συνειδητά ένα καθορισμένο άτομο στις *πραγματικές του σχέσεις* με άλλα άτομα κι ομάδες, στις *αντιπαραθέσεις του* με μια καθορισμένη κοινωνική τάξη και, τέλος, στο έτσι *μεσολαβημένο πλέγμα των σχέσεών του* με την κοινωνική ολότητα και την φύση [...] και η αναπαράστασή του συνίσταται στην κατασκευή του κοινωνικού παρόντος» M.Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 31.

⁴⁹ M.Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 29.

κριτική θεωρία είναι άμεσα συνυφασμένη με την σκέψη και δεν προσλαμβάνεται ως « επίμετρο, ως κάτι που ακολουθεί την σκέψη, αλλά επισέρχεται στην θεωρία σε κάθε σημείο και είναι αναπόσπαστη από αυτήν».⁵⁰

Όμως, εφόσον η εκάστοτε θεωρία είναι πάντοτε προϊόν της εκάστοτε κοινωνικής πρακτικής, μπορεί ευλόγως να τεθεί το εξής ερώτημα: Κατά πόσο η κριτική θεωρία (ως αναπόσπαστο κομμάτι της υπάρχουσας κοινωνικής μορφής) μπορεί να διαχωριστεί τελείως από την παραδοσιακή μορφή θεωρίας αφού και οι δύο υπάρχουν και αναπαράγονται στο ίδιο πλαίσιο; Εφόσον δηλαδή για τον Χορκχάιμερ «η σημερινή επιστήμη είναι οι γνώσεις που ανέπτυξε η δεδομένη κοινωνία στην αντιπαράθεσή της με την φύση»⁵¹ με ποιόν τρόπο η σύγχρονη θεωρία θα χρησιμοποιήσει τον Λόγο με τόσο ριζικά διαφορετικό τρόπο, ασκώντας τελείως εξωτερική κριτική σε αυτόν, επιδιώκοντας την αλλαγή των συνθηκών και την χειραφέτηση;

Αυτό αποτελεί κατά την γνώμη μου ένα ιδιαίτερα ακανθώδες ερώτημα, το οποίο αφορά όχι μόνο την πρώιμη κριτική θεωρία, αλλά κυρίως την μεταπολεμική της δεκαετίας του 40' και έπειτα, όπου παρατηρείται ακόμη μεγαλύτερη αντίθεση και ριζοσπαστικοποίηση της κριτικής, τόσο στην υπάρχουσα μορφή της κοινωνίας, όσο και στον Λόγο που αυτή συντηρεί και αναπαράγει. Στο πιθανότατα πιο σημαντικό και πολυσυζητημένο έργο της ύστερης κριτικής θεωρίας, την *διαλεκτική του διαφωτισμού*,⁵² ο Χορκχάιμερ μαζί με τον Αντόρνο παραδέχονται ήδη από την εισαγωγή, ότι ενώ το αρχικό εγχείρημα ήταν να σταθούν σε κυρίαρχες θεωρητικές κατευθύνσεις και γνωστικούς κλάδους, εστιαζόμενοι προς την περαιτέρω ανάπτυξη της κριτικής θεωρίας, αίρεται η οποιαδήποτε «εμπιστοσύνη στην σημερινή συνείδηση»⁵³ δηλαδή στον σύγχρονο κατεστημένο τρόπο σκέψης, παραγωγής και αναπαραγωγής της θεωρίας και της γνώσης.⁵⁴ Έτσι λοιπόν διαπιστώνεται από τους

⁵⁰ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 25.

⁵¹ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π., σ. 414.

⁵² M. Horkheimer, T.W Adorno., *Η Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου., Νήσος: Αθήνα, 1996.

⁵³ M. Horkheimer, T.W Adorno, «Η Διαλεκτική του διαφωτισμού», ό.π., σ. 19.

⁵⁴ Συγκεκριμένα, στην *διαλεκτική του διαφωτισμού* περιγράφεται μια εξελικτική διαδικασία χειραγώγησης και αντικειμενοποίησης της φύσης και των υποκειμένων, η οποία βρίσκει την ακραία της επιβεβαίωση στις καταστροφικές πρακτικές του φασισμού, αλλά και στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες που κυριαρχούν η ανισότητες, οι διακρίσεις και γενικότερα η κοινωνικοπολιτισμική κρίση. Οι συγγραφείς λοιπόν θεωρούν ότι η κυρίαρχη θετικιστική επιστήμη,

συγγραφείς, ότι αυτό είναι ανέφικτο, καθώς η εξέλιξη της σκέψης και της επιστήμης είναι άμεσα συνυφασμένη με μία ιστορική διαδικασία αλλοτρίωσης και κατεξουσιασμού η οποία συνάδει με την «σημερινή κατάρρευση του αστικού πολιτισμού» και την αποκαλούμενη «αυτοκαταστροφή του διαφωτισμού».⁵⁵

Γίνεται λοιπόν κατανοητό, ότι κυρίως στην ύστερη κριτική θεωρία η αποστασιοποίηση από τον κατεστημένο τρόπο γνώσης και παραγωγής θεωρίας, διευρύνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα όπως θα δούμε αναλυτικότερα στην συνέχεια, καθίσταται σχεδόν αδύνατη. Ο θεωρούμενος ως νεότερος απόγονος της σχολής της Φραγκφούρτης, ο J. Habermas, έχει επεξεργαστεί αυτό το ερώτημα και έχει οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι οι συγγραφείς παράγουν εν γνώσει τους μία «επιτελεστική αντίφαση».⁵⁶ Αυτό σημαίνει ότι ενώ σύμφωνα με τον Χάμπερμας οι συγγραφείς της *διαλεκτικής του διαφωτισμού* ενώ κάνουν χρήση της κριτικής, και μάλιστα ολικευτικού χαρακτήρα, την ίδια στιγμή αίρουν οποιαδήποτε εμπιστοσύνη σε αυτήν, εφόσον όπως υποστηρίζουν, μέχρι και η εναντίωση προς τον κατεστημένο τρόπο σκέψης (την κυρίαρχη δηλαδή κανονιστική επιστήμη) αποτελεί την επικύρωσή της, καθώς συνιστά το αποτέλεσμα του στρεβλού και εξουσιαστικού λόγου. Οπότε η κριτική ως τέτοια -δηλαδή ως διαφωτιστικό προϊόν του εργαλειακού κυρίαρχου πλέον λόγου-, καταγγέλλεται.⁵⁷

Παρ' όλα αυτά, όσον αφορά την πρώιμη κριτική θεωρία, παρατηρείται μία κάπως πιο θετική προσέγγιση στις δυνατότητες του Λόγου, και όπως θα φανεί αναλυτικότερα στην συνέχεια, καθήκον τις κριτικής θεωρίας σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ είναι να τις αναδείξει. Ακόμη ο συγγραφέας, διατείνεται ότι η αποστασιοποίηση από την παραδοσιακή μορφή της θεωρίας είναι -για τους λόγους που έχουν ήδη καταδειχθεί- επιδιωκόμενη και απαραίτητη, ωστόσο, η κριτική θεωρία χρησιμοποιεί έννοιες και γενικούς προσδιορισμούς από την παραδοσιακή θεωρία με σκοπό όμως, την διαλεκτική κριτική ανασυγκρότησή τους. Η χρήση δηλαδή μεθόδων

μαζί με τον σύγχρονο τρόπο παραγωγής δημιουργούν ένα σχεδόν αδιαπέραστο πλέγμα ολικής κυριαρχίας η οποία μαζί με την αύξηση της υποτιθέμενης προόδου και της εξειδίκευσης οδηγεί αντιφατικά, σε μία άνευ προηγουμένου οπισθοδρόμηση.

⁵⁵M.Horkheimer, T.W Adorno, «Η Διαλεκτική του διαφωτισμού», ό.π., σ. σ. 22-23.

⁵⁶J. Habermas, *Η διαπλοκή μύθου και διαφωτισμού: Horkheimer και Adorno*, στο: Λ. Αναγνώστου (επιμ.), *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Α. Καραστάθη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, σ 155.

⁵⁷J. Habermas, «Η διαπλοκή μύθου και διαφωτισμού...», ό.π, σ. 150 κ.έ.

και εννοιών από την παραδοσιακή θεωρία, δεν στοχεύει κατά τον συγγραφέα στην αποδοχή τις δεδομενικότητας τους, ούτε στον χειρισμό τους ως αναλλοίωτων υπερϊστορικών κατηγοριών:

«Κατηγορίες για παράδειγμα της εργασίας της αξίας και της παραγωγικότητας ισχύουν για την κριτική σκέψη, όπως ακριβώς ισχύουν και μέσα στην καθιερωμένη τάξη-πραγμάτων [...] Ταυτόχρονα όμως απορρίπτεται κατηγορηματικά η απλή αποδοχή αυτής της ισχύος: Η κριτική αναγνώριση των παραπάνω κατηγοριών ως καθοριστικών για την κοινωνική ζωή εμπεριέχει ταυτόχρονα και την καταδίκη μιας τέτοιας ζωής.»⁵⁸

Η ουσιαστική διαφορά λοιπόν ανάμεσα στην παραδοσιακή και την κριτική θεωρία δεν συνίσταται στην ικανότητα της δεύτερης να κατασκευάζει έννοιες και μεθόδους εκ του μηδενός -αυτό άλλωστε θα αναιρούσε τον υλιστικό χαρακτήρα της και θα την έκανε ανορθολογική- αλλά στην κριτική ανακατασκευή αλλά και αντιστροφή στοιχείων της παραδοσιακής θεωρίας, ώστε να καταδειχθεί η σχέση τους με την πραγματικότητα, το ουσιαστικό τους περιεχόμενο, το οποίο καθιστά φανερό τον πραγματικό τους ρόλο μέσα σε αυτήν.

Αυτό σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ επιτυγχάνεται μέσω της αναζωογόνησης του διαλεκτικού, κριτικού-φιλοσοφικού στοχασμού, καθώς με τον τρόπο αυτό διασώζονται τα αναστοχαστικά, δυναμικά στοιχεία της γνώσης, τα οποία αγνοούνται πλήρως από τις επιμεριστικές και ταξινομητικές λειτουργίες του θετικισμού και τις κατευναστικές πρακτικές της έσχατης συμφιλίωσης της μεταφυσικής, αλλά και όπως θα δούμε και του ιδεαλισμού. Με στόχο την κριτική ανασυγκρότηση των θεωριών, και την ένταξη των στοιχείων τους σε ένα συνολικό πλαίσιο, ο Χορκχάιμερ χρησιμοποιεί την μέθοδο της διαλεκτικής την οποία ορίζει ως: «το σύνολο των μεθόδων και νόμων που η σκέψη στηρίζει προκειμένου να αντιγράψει την πραγματικότητα με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια και να αντιστοιχίσει όσο το δυνατόν περισσότερο με τις μορφικές αρχές των πραγματικών γεγονότων.»⁵⁹

⁵⁸ M.Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 28.

⁵⁹ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», *ό.π.*, σ. 42-43.

Όπως και η παραδοσιακή θεωρία, έτσι και η κριτική, χρησιμοποιεί αναλυτικές και συγκριτικές μεθόδους για την ακριβή αναπαράσταση της πραγματικότητας. Η λειτουργία όμως αυτή, λαμβάνει χώρα σε ένα υλιστικό-διαλεκτικό πλαίσιο, του οποίου τα βασικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ είναι τα εξής:

« Σχετικοποιεί κάθε πολύπλευρο αλλά μεμονωμένο ορισμό στο χώρο της συνείδησης της μεταβολής υποκειμένου αντικειμένου καθώς και της σχέσης τους. [...] Αντί να κατατάσσει τα κατηγορήματα το ένα πλάι στο άλλο, ζητά να δείξει, μέσω της ανάλυσης κάθε γενικού χαρακτηριστικού αναφορικά με το επιμέρους αντικείμενο, ότι αυτή η γενίκευση θεωρούμενη καθ' εαυτήν ταυτόχρονα αντιφάσκει στο αντικείμενο, και ότι προκειμένου αυτό να κατανοηθεί ορθά πρέπει να συσχετισθεί με την αντίθετη ιδιότητα και τελικώς με το συνολικό σύστημα της σκέψης».⁶⁰

Μέσω λοιπόν της υλιστικής διαλεκτικής μεθόδου, ανιχνεύεται το δυναμικό πεδίο μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, θεωρητικής σύλληψης και ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας, μέσω μίας διαδικασίας αντιστροφής των γενικών κατηγοριών, η οποία συνίσταται στην ανάδειξη των αντιφατικών συσχετισμών που δημιουργούνται μέσα σε αυτά τα πεδία. Αυτή η μέθοδος παρουσιάζει για τον συγγραφέα μια «θετική σχέση με την επιστήμη, αφού χρησιμοποιείται το περιεχόμενο, οι διάφοροι επιστημονικοί κλάδοι (όπως η φυσική η γεωγραφία και η ψυχολογία) εντασσόμενοι στην διαφορά τους, στο σωστό για την συγκεκριμένη κατάσταση πλαίσιο».⁶¹

Όμως σε αντίθεση με τις κυρίαρχες επιστήμες, η υλιστική διαλεκτική, προκειμένου να αντικατοπτρίσει την ιστορική κοινωνική κατάσταση δεν αποδέχεται την δεδομενικότητα των εκάστοτε κυρίαρχων θεωριών, άλλα συνεχώς την αμφισβητεί καταδεικνύοντας όπως είδαμε τις αντιφάσεις τους, και τον κατευναστικό τους ρόλο. Αυτή η σχέση λοιπόν, δεν σημαίνει άκριτη ενσωμάτωση των παραδοσιακών επιστημών, αλλά ότι οι διαφορετικοί μεταξύ τους ορισμοί, οι έννοιες, οι αναλύσεις και οι κατηγορίες, εξετάζονται συνδυαστικά κάθε φορά σύμφωνα με την ιστορική ανάπτυξη τους, καθώς και του ρόλου τους μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο παραγωγής και αναπαραγωγής τους.

⁶⁰ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 43.

⁶¹ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π., σ. 461, η έμφαση δική μου.

Η διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα με την ένταξη του συνόλου των αντιθετικών ιστορικών στιγμών δηλαδή των «οπισθοδρομικών και προοδευτικών ωθήσεων, του συντηρητικού και του διαλυτικού, των καλών και των κακών πλευρών των επιμέρους καταστάσεων στην φύση και στην ανθρώπινη ιστορία».⁶² Στην κριτική θεωρία αυτές οι στιγμές εισάγονται ως διαμορφωτικοί παράγοντες της γνώσης, και ως μέθοδος παραγωγής θεωρίας, η οποία αναπαριστά την κοινωνική πραγματικότητα και τις αντιθέσεις της. Ως εκ τούτου, η διαλεκτική υλιστική θεωρία σε αντίθεση με την παραδοσιακή, δεν αρκείται στην ανάλυση και παράταξη των κατηγοριών, άλλα αφορά στην ερευνητική αναδιάταξη και ανακατασκευή του εννοιακού πλαισίου – το οποίο έχει αφαιρέσει και απομονώσει τις έννοιες - στο συνολικό πλαίσιο της γνώσης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής μιας τέτοιας διαλεκτικής μεθόδου δυναμικής ανασυγκρότησης και κριτικής που διαφέρει από τις παραδοσιακές, αποτελεί η πραγμάτευση της έννοιας της αλήθειας, η οποία όπως είναι γνωστό έχει απασχολήσει με διάφορους τρόπους το σύνολο της φιλοσοφικής σκέψης. Στο *πρόβλημα της αλήθειας*, ο Χορκχάιμερ, διερευνά των ιστορικοθεωρητικό σχηματισμό της έννοιας της αλήθειας, μέσω της εξέτασης διαφόρων θεωρητικών αντινομιών που έχουν διαμορφωθεί στην πορεία της φιλοσοφίας και της σύγχρονης επιστήμης, και έχουν καθιερωθεί ως “αδιαπέραστα δίπολα” στην αστική σκέψη.

Ο συγγραφέας, καταδεικνύει, αφενός, ότι οι κυρίαρχες θεωρητικές κατευθύνσεις που δημιουργούνται η μία έναντι της άλλης, στον πυρήνα τους εμπεριέχουν τις ίδιες αντιθέσεις, οι οποίες συνδέονται άμεσα με την πορεία της κοινωνικής πραγματικότητας, και αφετέρου, ότι αυτές οι αντιφάσεις έχουν κατά βάση μία νομιμοποιητική λειτουργία εξύμνησης της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Στόχος αυτής της πραγμάτευσης, όπως θα φανεί στην συνέχεια είναι να διερευνηθούν μεθοδολογικές προοπτικές της κριτικής θεωρίας η οποία αναδεικνύοντας τις αντιφάσεις αυτές θα μπορέσει να τις ξεπεράσει.

Η βασική αντίθεση που κυριαρχεί σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ στις κυρίαρχες θεωρίες περί αλήθειας και η κριτική θεωρία προσπαθεί να ξεπεράσει, συνίσταται στο δίπολο σχετικισμού-δογματισμού. Ο σχετικισμός, αφορά σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ την θεωρητική άποψη κατά την οποία η αλήθεια εκφράζεται με περιορισμένους υποκειμενικούς όρους και βρίσκεται πάντοτε σε συνάρτηση με τον

⁶² M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π, σ. 43.

χρόνο-καθώς και με το αντικείμενο που μεταβάλλεται σύμφωνα με αυτόν- και έτσι, η ύπαρξη μιας απόλυτης, ολοκληρωμένης και έγκυρης αλήθειας απορρίπτεται⁶³.

Από αυτήν την άποψη, ο σχετικισμός σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ αποτελεί τον αντίποδα του μεταφυσικού δογματισμού, κατά τον οποίο η αλήθεια εκφράζεται με όρους του απόλυτου, άχρονου και εξωυποκειμενικού, ως ενορατική και αιώνια. Παρόλα αυτά, ενώ ο σχετικισμός εμφανίζεται ως ο αντίθετος πόλος του δογματισμού, οι θεωρίες της αστικής εποχής διέπονται κατά τον συγγραφέα τόσο από σχετικιστικά όσο και από δογματικά στοιχεία. Ήδη από τον Ντεκάρτ, κατά τον Χορκχάιμερ η αλήθεια αποκτά απόλυτο, εξωτερικό από τα άτομα περιεχόμενο μέσω της αχρονικής, ανεξάρτητης πνευματικής ουσίας («res cogitans»). Την ίδια όμως στιγμή μαζί με αυτόν τον δογματισμό προβάλλεται και η σχετικιστική αβεβαιότητα και αμφιβολία περί της πλήρους προσέγγισης της αλήθειας, μέσα από τον εφήμερο και ασταθή χαρακτήρα της γνώσης που προβάλλει ο Ντεκάρτ.⁶⁴

Τα γνωρίσματα αυτά σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ, διασώζονται τόσο στην δογματική μεταφυσική, με τις αιώνιες κατηγορίες και την απόλυτη υπεριστορική σύλληψη του είναι, όσο και στην σχετικιστική σύγχρονη θετικιστική επιστήμη, που χαρακτηρίζεται από κατακερματισμό και την δημιουργία απομονωμένων και μαθηματικοποιημένων επιστημών, οι οποίες απομακρύνονται περαιτέρω από την σύλληψη της αλήθειας. Αυτό συμβαίνει, καθώς κατά τον Χορκχάιμερ οι θεωρίες αυτές δεν αποσκοπούν στην απάντηση των ουσιαστικών κοινωνικών ερωτημάτων και προβλημάτων, αλλά όπως φάνηκε παραπάνω σε ανούσιους φορμαλιστικούς ακραίους διαχωρισμούς και στην απομονωμένη γνώση, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση από την σύλληψη της ολότητας και την σύνδεση της θεωρίας με την κοινωνική πρακτική. Αυτό φαίνεται όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο να οδηγεί στην επικύρωση μίας δογματικής ψευδαίσθησης περί φυσικής και αιώνιας κυριαρχίας του

⁶³ M. Horkheimer «Το πρόβλημα της αλήθειας» ό.π., σ. 8-9.

⁶⁴ M. Horkheimer «Το πρόβλημα της αλήθειας» ό.π. σ. 9.

υπολογιστικού λόγου⁶⁵ και έτσι, στην διαιώνιση των υπαρχόντων αντιθέσεων και προβλημάτων.⁶⁶

Τόσο από την πλευρά της μεταφυσικής, με τις απόλυτες ανιστορικές έννοιες και κατηγορίες, αλλά και από την πλευρά του θετικισμού της σύγχρονης επιστήμης που προσπάθησε να απομακρυνθεί από μεταφυσικές δογματικές τοποθετήσεις, αλλά καταλήγει και πάλι σε αυτές κατά τον συγγραφέα, με ακόμη πιο δραστικό τρόπο· μέσω του κατακερματισμού και διαχωρισμού των επιστημονικών κατευθύνσεων που στοχεύουν σε απλές αντικειμενικές περιγραφές χωρίς ιστορική συνείδηση των επιμέρους συνδετικών στοιχείων, σε κενούς υπολογισμούς, και τελικά, στην δογματική εξύμνηση του δεδομένου.

Για τον συγγραφέα, σχετικιστικές επιστημονικές θεωρίες οδηγούνται στην επιβεβαίωση του δογματισμού. Αντιστρόφως, όπως θα δούμε αναλυτικά στην συνέχεια, ιδεαλιστικές θεωρήσεις που αποτελούν για τον Χορκχάμερ «αφύπνιση της μεταφυσικής με νέους δογματισμούς»,⁶⁷ διέπονται από σχετικιστικά στοιχεία. Η προσπάθεια για την θεωρητική υπέρβαση της μίας πλευράς οδηγεί στην υιοθέτηση της άλλης και τελικώς, και οι δύο όψεις συνυπάρχουν στην ίδια θεωρία. Αυτή η κοινή κίνηση, αποτελεί για τον συγγραφέα πάγιο χαρακτηριστικό της αστικής σκέψης και αναπαράγεται μέσα στο καταμερισμένο σύστημα αναπαραγωγής της κοινωνίας, το οποίο στην εξέλιξή του χαρακτηρίζεται από ανισότητα και διαχωρισμούς και διατηρεί αντιθετικά -δογματικά και σχετικιστικά- στοιχεία όπως «θρησκευτική πίστη και σχετικοκρατία, τυχειότητα και νόμος της πρωτόγονης φύσης, αποκρυφισμός και θετικισμός».⁶⁸

⁶⁵ « Ο λόγος υφίσταται μόνο στο εσωτερικό των επί μέρους μονάδων λειτουργίας και κλάδων, δηλαδή υπάρχει ως πρακτικός νους. Αυτή η χωρίς σημασία γενικότητα του δεδομένου όπως απομένει πια στην φιλοσοφία μετά από έναν τέτοιο καταμερισμό να αντιληφθεί τον κόσμο εξακολουθεί να παρουσιάζεται [...] ως ειδική θεωρία, ως κάτι ιδιαίτερο και καθορισμένο, το μόνο στο οποίο πρέπει να πιστεύουμε». M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 437.

⁶⁶ Συγκεκριμένα για τον ρόλο του πραγματισμού ο οποίος έχει επηρεαστεί από τον κλασικό θετικισμό ο Χορκχάμερ, «Η νεότερη επίθεση...», ό.π., σ.32. υποστηρίζει: « Η απομονωμένη διαίσθηση είναι το επιθυμητό όνειρο της αντικειμενικής αλήθειας το οποίο η αποδοχή της πραγματιστικής θεωρίας πρέπει να φανερώσει σε μία θεωρησιακή ύπαρξη. Η πραγματιστική σύλληψη της αλήθειας στην αποκλειστική της μορφή, χωρίς δηλαδή καμία μεταφυσική να την συμπληρώνει αντιστοιχεί προς την απεριόριστη εμπιστοσύνη προς τον υπάρχον κόσμο.»

⁶⁷ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π. σ. 8, η έμφαση δική μου.

⁶⁸ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας» ό.π., σ. 11- 12, η έμφαση δική μου

Όπως φάνηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, κατά την αστική εποχή ενώ σύμφωνα με τον συγγραφέα δίνονται δυνατότητες –μέσω τις αύξησης των τεχνικών ικανοτήτων- να δημιουργηθούν απελευθερωτικές δυνατότητες, τελικά η παραγωγική διαδικασία στις συνθήκες καπιταλιστικής οικονομίας επιτελείται ασχεδίαστα και τυχαία μέσω των δράσεων μεμονωμένων-αποσπασμένων ατόμων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το άτομο διαμορφώνεται ως ξεχωριστό και απομονωμένο από το κοινωνικό πλαίσιο και οι θεωρίες ως πλήρως ειδικευμένες και αποσπασμένες. Υπάρχει λοιπόν μία προβληματική γενικού και ειδικού, μέρους και ολότητας που αναπαράγεται κατά την αστική εποχή, μέσω της οποίας, ο συγγραφέας διαμορφώνει διαλεκτικά τόσο την γνωσιοθεωρητική, όσο και την ιδεολογική κριτική των διαφόρων θεωρητικών ρευμάτων: Όλες οι παραδοσιακές θεωρίες όντας σε πλήρη συμφωνία με την καταπιεστική και άνιση κοινωνική πραγματικότητα, είναι διαχωρισμένες από το κοινωνικό πλαίσιο, αποκρύπτουν ή προσπερνούν τα πραγματικά συμφέροντα και τις ανάγκες των κοινωνικών ομάδων, εμφανίζοντας τόσο σχετικιστικά όσο και δογματικά χαρακτηριστικά.

Γίνεται λοιπόν κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο η κριτική θεωρία μέσω της διαλεκτικής διαμορφώνει την μεθοδολογική κατεύθυνση της, μέσω της συγκρότησης των αντιθέσεων που συνυπάρχουν μέσα στις κυρίαρχες θεωρίες, περιγράφοντας το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο παραγωγής και αναπαραγωγής τους. Με άλλα λόγια η υλιστική αυτή διαλεκτική διαδικασία της κριτικής θεωρίας, συγκροτείται μέσω της αντιστροφής των κύριων (δογματικών ή σχετικιστικών) χαρακτηριστικών των θεωριών -δηλαδή μέσω του συσχετισμού της αρχικής ιδιότητας με την αντίθετή της- και έπειτα διαμορφώνει την σύλληψη αυτή μέσα στις σχέσεις του συνολικού αστικού πλαισίου της σκέψης. Τέλος η διαδικασία αυτή ολοκληρώνεται μέσω της προσπάθειας υπέρβασης αυτής της επαναλαμβανόμενης κίνησης με την συγκρότηση της σχέσης μέρους-όλου. Παρακάτω, θα φανούν αναλυτικά τα μεθοδολογικά βήματα αυτής της κατεύθυνσης.

3. Ιδεαλισμός, προσδιορισμένη άρνηση και υλισμός.

Η παραδοχή της ισχύος των μεταφυσικών κατηγοριών, η μετατροπή τους σε αιώνιες υπερϊστορικές κατηγορίες και η συνεπαγόμενη επικύρωση της καθεστηκυίας τάξης, αποτελούν για τον Χορκχάιμερ λειτουργίες του ιδεαλισμού. Ο Χορκχάιμερ αποκαλεί ιδεαλιστικές, όλες τις συνολικές κοσμοθεωρήσεις που συναρθρώνονται βάση μίας ιδέας του υπερϊστορικά έγκυρου και του απόλυτου, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση από το συγκεκριμένο, το ιστορικά εντοπισμένο (μέσω αφηρημένων “απρόσιτων” εννοιών) και την πρακτική αλλαγής και έτσι, στην διαιώνιση και επικύρωση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Υπ’ αυτήν την έννοια, στην μεταφυσική κατατάσσονται οι ανορθολογικές φιλοσοφίες (υπαρξισμός, φιλοσοφία της ζωής), ο κλασικός ορθολογισμός και ο γερμανικός ιδεαλισμός.⁶⁹

Με στόχο να καταδειχτούν αυτές οι λειτουργίες της του ιδεαλισμού, στα έργα της δεκαετίας του ’30 ο συγγραφέας ασκεί ευρεία κριτική σε όλες τις μεταφυσικές θεωρίες οι οποίες διατείνονται μια αντι-υλιστική, αιώνια σύλληψη της συνολικής κατάστασης του κόσμου, με επίκεντρο την κριτική στον γερμανικό ιδεαλισμό. Τέτοιου τύπου θεωρίες διέπονται κατά τον συγγραφέα τόσο από δογματικά όσο και από σχετικιστικά χαρακτηριστικά. Αυτός ο δυϊσμός δογματισμού-σχετικισμού που συναντάται στην μεταφυσική, είναι σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ πάγιο χαρακτηριστικό της αστικής σκέψης και επαναλαμβάνεται και «στην σύγχρονη αναβίωση» της μεταφυσικής, τον ιδεαλισμό.

Ωστόσο, όσον αφορά τον Γερμανικό ιδεαλισμό του Καντ, ο Χορκχάιμερ αναγνωρίζει την ολιστική, κριτική πλευρά του, δηλαδή την προσπάθειά του να άρει μέσω της κριτικής του Λόγου την αποστασιοποίηση μεταξύ θεωρίας, κοινωνικής πραγματικότητας και γνωστικού υποκειμένου.⁷⁰ Αυτή η προσπάθεια συνίσταται κατά τον συγγραφέα στην καντιανή έννοια της «γενικής» ή «υπερβατολογικής υποκειμενικότητας», η οποία εκ πρώτης όψεως γεφυρώνει το χάσμα ατομικής γνώσης και κοινωνίας, εφόσον τίθεται το στοιχείο του υποκειμενικού καθορισμού

⁶⁹Βλ. Κ. Καβουλάκος «πέρα από την μεταφυσική...», ό.π., σ. 36-38.

⁷⁰ Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον Τζέν, ο Χορκχάιμερ έχει δανειστεί αρκετά στοιχεία από την Καντιανή φιλοσοφία (όπως για παράδειγμα η σημασία της ατομικότητας και η ενεργητικότητα της γνώσης) τα οποία παραμένουν καθ’ όλη την διάρκεια του έργου του. Μάλιστα κατά τον ίδιο, ο Χορκχάιμερ έχει επαινέσει την καντιανή φιλοσοφία για τα «αντιαρμονιστικά» και κριτικά στοιχεία της. Μ. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», ό.π., σ. 46 και 308 υποσημείωση 16.

των αισθητών φαινομένων. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ η απόσταση μεταξύ κοινωνίας και γνώσης δεν υπερβαίνεται καθώς ο καθορισμός αυτός, παραμένει μέσα σε ένα κλειστό ιδεαλιστικό πλαίσιο, αφού ο εντοπισμός αυτού του συνδετικού κρίκου ερμηνεύεται θολά και μυστικιστικά ως μια «σκοτεινή δύναμη», ή ως ένα απομονωμένο «καθαρά διανοητικό κέντρο».⁷¹

Οι δισυμοί της θεωρίας του Καντ (για παράδειγμα μεταξύ γνώσης και βούλησης καθώς και πρακτικού και καθαρού λόγου) παραμένουν για τον Χορκχάιμερ αγεφύρωτοι, διαιωνίζοντας την απόσταση κοινωνίας και ατόμου, και φυσικοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο υπόρρητα την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Έτσι, για τον συγγραφέα ο δογματισμός της καντιανής φιλοσοφίας, επιφέρει την διαιώνιση των αντιφάσεων της αστικής εποχής, κατά την οποία ενώ η θεωρία είναι ένα κομμάτι της ευρύτερης κοινωνικής δραστηριότητας -και των ανισοτήτων και αντιθέσεων που αυτή συνεπάγεται- ο Λόγος υποστασιοποιείται σε ένα ιδεαλιστικό κλειστό σύστημα το οποίο μετατρέπει αυτήν την πραγματικότητα σε ένα σκοτεινό και ακατανόητο πεπρωμένο.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ιδεαλισμός του Καντ σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ, καταλήγει στην διάσωση της δογματικής μεταφυσικής, κυρίως μέσα από τις έννοιες των *a priori* ανεξαρτήτως θεμελιωμένων αρχών και της υπερβατολογικής υποκειμενικότητας. Οι κατηγορίες αυτές για τον Χορκχάιμερ έχουν ήδη επιφέρει μία αφηρημένη, αχρονική προδιαμόρφωση των αισθητών φαινομένων, η οποία είναι εξωυποκειμενική, μη προσπελάσιμη και υπ' αυτή την έννοια απόλυτα σκοτεινή και μυστικιστική.

Οι καντιανές κατηγορίες λοιπόν κατά τον Χορκχάιμερ διέπονται από την εξής αντίφαση: «ενώ από την μία αντιπροσωπεύουν μια υψίστη ενότητα και έναν σκόπιμο προσανατολισμό από την άλλη, εμφανίζονται ως κάτι σκοτεινό ασυνείδητο κι αδιαφανές»⁷². Έτσι, σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ τόσο στην μεταφυσική όσο και στον ιδεαλισμό διασώζονται αντιθετικά στοιχεία όπως: «Άκρα αναλυτικότητα και σχετικιστική δυσπιστία για κάθε θεωρία από την μία μεριά και προθυμία να πιστεύει κανείς αφελώς σε μεμονωμένες πάγιες αρχές από την άλλη, αυτά είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αστικού πνεύματος».⁷³

⁷¹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π, σ. 23-28

⁷² M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π, σ. 24.

⁷³ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 11.

Συνεπώς, η φιλοσοφία του Καντ εκτός από τον δογματισμό που συνεπάγεται, υπέπεσε σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ σε έναν άκρατο σχετικιστικό φορμαλισμό. Συγκεκριμένα, κατά τον Χορκχάιμερ ο Καντ ενώ όπως φάνηκε στοχεύει στην κριτική των υπάρχουσών θεωριών και προσπαθεί μέσω της διάσωσης των καθαρών εννοιών και της «καθαρής γνώσης» -η οποία προσεγγίζεται υπό όρους- να ξεπεράσει την αδυναμία της ύπαρξης μιας απόλυτης αλήθειας, η ίδια μετατρέπεται σε μια σχετικιστική αφηρημένη κατηγορία. Αυτό κατά τον Χορκχάιμερ συμβαίνει μέσω του καντιανού δυισμού γνώσης και πραγματικότητας μέσα από την οποία δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη γνώση, οπότε η οποιαδήποτε ιδέα αλήθειας είναι απολύτως σχετική, εφόσον αποτελεί μόνο ένα είδος αναπαράστασης.⁷⁴

Κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνεύεται λοιπόν ο ρόλος των θεωριών οι οποίες, ενώ έχουν στην διάθεσή τους την κριτική ικανότητα, απομακρύνονται από την σύλληψη της αλήθειας καθώς ερμηνεύουν τις κοινωνικές ανισότητες, την εξαθλίωση, τις αδικίες αλλά και τους κοινωνικούς αγώνες για την εξάλειψή τους, ως ανεξήγητο εξω-κοινωνικό πεπρωμένο⁷⁵. Το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο είναι καθοριστικό για την κατανόηση αυτών των θεωρητικών αντιφάσεων. Θεωρίες όπως του Ντεκάρτ και του Καντ αποδίδονται κατά τον συγγραφέα στην μεταφυσική ανάγκη της κοινωνίας αυτής της εποχής να ερμηνεύσει καθησυχαστικά τις αντιφάσεις και τις αδικίες εκείνης της περιόδου, αναπληρώνοντας την απώλεια της συνεκτικής πίστης του μεσαίωνα, εισάγοντας δογματικά στην θέση της, αιώνιες και σταθερές αλήθειες.⁷⁶ Από την άλλη, μέσω της ίδιας ανάγκης για σταθερότητα και συνοχή, βρίσκονται και οι ανασφαλείς σχετικιστικές απόπειρες «της απλόχερης επικύρωσης αλλότριων ιδεών» οι οποίες προκύπτουν σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ από τον «φόβο να λαμβάνει κανείς τις δικές του αποφάσεις, ο οποίος οδηγεί στην πίστη σε μια άκαμπτη απόλυτη αλήθεια: στην αφηρημένη, πραγματοποιημένη σύλληψη του ατόμου η οποία κυριαρχεί αναπόφευκτα στην σκέψη μέσα σε αυτό το οικονομικό σύστημα».⁷⁷

Έτσι, κατά τον συγγραφέα η διαλεκτική ανάδειξη των θεωρητικών αντιφάσεων σχετικισμού και δογματισμού, σε συνδυασμό με την κριτική του ιστορικοκοινωνικού πλαισίου τους, δηλαδή των κοινωνικών ανισοτήτων και αδικιών αποτελεί τον μεθοδολογικό διαμορφωτικό παράγοντα της κριτικής θεωρίας ο οποίος έρχεται σε

⁷⁴M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 9-10.

⁷⁵Βλ. M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 13-14.

⁷⁶M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ.14-15

⁷⁷M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ.15

αντίθεση με την ιδεαλιστική φιλοσοφία. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με τον Ψυχοπαίδη η κριτική θεωρία συγκροτείται μέσω δύο ταυτόχρονων στιγμών: Αφενός, μέσω της κριτικής των στοιχείων «που κάνουν τους ανθρώπους να πονούν» και αφετέρου, μέσω της κριτικής όλων των διαφόρων θεωρητικών υποστασιοποιήσεων (θρησκευτικών ή μεταφυσικών κτλ.) αυτού του πόνου.⁷⁸ Με άλλα λόγια ο Χορκχάιμερ μέσω της διαλεκτικής μεθόδου, κινείται στο ενδιάμεσο της κριτικής του κυρίαρχου αντιφατικού ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου, αλλά και της κριτικής της σχέσης του Λόγου με το πλαίσιο αυτό:

« Η από κοινού δράση των ανθρώπων στην κοινωνία είναι ο τρόπος ύπαρξης του Λόγου τους: έτσι εφαρμόζουν τις δυνάμεις τους και επιβεβαιώνουν την ουσία τους. Ταυτόχρονα όμως η διαδικασία αυτή, μαζί με τις συνέπειές της είναι αποξενωμένη από τους ίδιους τους ανθρώπους γιατί με την σπατάλη της ζωής και της εργατικής τους δύναμης, την εμπόλεμη κατάσταση και όλη την χωρίς νόημα αθλιότητα, που συνεπάγεται, εμφανίζεται σε αυτούς σαν μια αναλλοίωτη φυσική δύναμη, σαν μία υπερανθρώπινη μοίρα. Η παραπάνω αντίφαση διατηρείται στην ανάλυση της γνώσης και τη θεωρητική φιλοσοφία του Καντ».⁷⁹

Ο Χορκχάιμερ λοιπόν μέσω μίας ολιστικής διαλεκτικής προσέγγισης, αναδεικνύει τις ιστορικά διαμορφωμένες θεωρητικές αντιφάσεις που είναι σύμφυτες με την διασπαστική και άδικη καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση, η οποία επιφέρει την αποξένωση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ιδεαλιστικές θεωρήσεις, αναπαράγουν για τον συγγραφέα «την άλυτη προβληματικότητα των σχέσεων μεταξύ ενεργητικότητας και παθητικότητας, φιλοσοφίας και ψυχολογίας».⁸⁰ Αυτό σημαίνει ότι τέτοιου είδους αναλύσεις αποκρύπτουν πίσω από αχρονικές κατηγορίες –όπως η υπερβατολογική υποκειμενικότητα- την σχέση μεταξύ της υποκειμενικής ενεργητικότητας (η οποία

⁷⁸Κ. Ψυχοπαίδης, *Θέσεις πάνω στην διαλεκτική του ορθού λόγου*, στο: Γ. Κουζέλης (επίμ.), *Η κριτική θεωρία σήμερα*, Νήσος: Αθήνα, 2000, σ 89.

⁷⁹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 24.

⁸⁰ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», *ό.π.*, σ. 24 η έμφαση δική μου.

διαμορφώνεται μέσω της εργασίας) και της παθητικής αποδοχής των διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων, με αποτέλεσμα την πλήρη αποδοχή τους.⁸¹

Μία σημαντική απόπειρα υπέρβασης αυτών των αντινομιών και των αντιθέσεων που διέπουν τις θεωρίες, απομακρύνοντας από μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της αλήθειας, είναι κατά τον συγγραφέα αυτή του Χέγκελ. Σύμφωνα με τον Χορκχάμερ ο Χέγκελ, μέσω της επαναφοράς της σημασίας της διαλεκτικής και μέσω της «προσδιορισμένης άρνησης», προσπαθεί να υπερβεί τις σχετικιστικές και δογματικές αντινομίες της μεταφυσικής και του καντιανού ιδεαλισμού. Η Εγγελιανή προσδιορισμένη άρνηση, μέσω της δημιουργίας αντιθέσεων αναγνωρίζει κατά τον συγγραφέα την μεμονωμένη γνώση, το περιεχόμενο και δέχεται την αλήθεια και την γνώση, ως αποτέλεσμα όμως μιας διαρκούς συγκεκριμενοποίησης και οριοθέτησης που προηγείται της σύνδεσης των επί μέρους γνώσεων.

Η προσδιορισμένη άρνηση, αφορά την αντιστροφή των κυρίαρχων στοιχείων των θεωριών που περιγράψαμε παραπάνω, και την ένταξή τους στο συνολικό γνωστικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τον Χορκχάμερ, η προσδιορισμένη άρνηση ξεπερνά τον φORMALISΤΙΚΟ σχετικισμό, καθώς επιτρέπει την σταδιακή σύνδεση των επί μέρους, μέσω της κριτικής τους, με σκοπό την συνολική περιγραφή του κοινωνικοιστορικού αντικειμένου, χωρίς όμως να αγνοεί την σημασία του κάθε μεμονωμένου διαφορετικού σταδίου στην πορεία αναζήτησης του όλου. Έτσι, για τον Χορκχάμερ η προσδιορισμένη άρνηση συνίσταται σε μία διαρκή διαδικασία σταδιακής ενσωμάτωσης των μεμονωμένων εννοιών αλλά και των συνόλων τους, που δημιουργεί μια σύνθετη ενότητα η οποία ωστόσο

«δεν καταργεί τις επιμέρους πλευρές και ούτε τις αφήνει αδιατάρακτες μέσα στην επακόλουθη σκέψη, αλλά κάθε ανηρημένη ενόραση διατηρείται ως μια στιγμή της αλήθειας στην πρόοδο της γνώσης, σχηματίζει έναν καθοριστικό παράγοντα μέσα σε αυτήν την πρόοδο, και καθορίζεται περαιτέρω και μετασχηματίζεται σε κάθε καινούριο βήμα».⁸²

⁸¹ Βλ. Κ. Καβουλάκος «πέρα από την μεταφυσική...», ό.π., σ 42-43, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει ότι κύριο μέλημα του Χορκχάμερ δεν είναι η αναλυτική πραγμάτευση της καντιανής θεωρίας (και για τον λόγο αυτό η ανάλυση σε αρκετά σημεία είναι ελλιπής και αποσπασματική) αλλά η έμφαση σε έναν συγκεκριμένο πολιτικό κομφορμισμό .

⁸² Μ. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ.16.

Αυτή η προοδευτική αναγνώριση της προσδιορισμένης άρνησης, είναι για τον Χορκχάιμερ το ουσιαστικότερο εργαλείο της κριτικής, η οποία συνεχώς εξελίσσεται και συμπληρώνεται, και έτσι το αντικείμενο δεν καταργείται, αλλά τίθεται διαρκώς υπό όρους. Με αυτόν τον τρόπο, ο μεθοδολογικός τύπος «θέση-αντίθεση-σύνθεση»⁸³ της προσδιορισμένης άρνησης, χρησιμοποιείται κατά τον Χορκχάιμερ όχι φορμαλιστικά και αφηρημένα, αλλά με διαλεκτικό τρόπο εμβαθύνει το περιεχόμενο και την νέα εξελισσόμενη γνώση.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η διαδικασία αυτή δεν υπερβατικοποιεί τις έννοιες δημιουργώντας ένα μυστικιστικό πλαίσιο, αλλά αντίθετα, θέτει σε διαρκή μεταβολή και κίνηση ότι παρουσιάζεται -από την μεταφυσική και τον ιδεαλισμό- ως αδιαπέραστο και αιώνιο. Έτσι σύμφωνα με τον συγγραφέα σε αυτό το σχήμα δεν υπάρχει ανιστορικότητα και δογματισμός, καθώς η κριτική της γνώσης, αποτελεί ένα ευρύτερο στοιχείο στην διαδικασία της ανάπτυξης της. Εφόσον δηλαδή η θέση και η αντίθεση συνδέονται διαλεκτικά, δημιουργούν κατά τον συγγραφέα μια καινούρια σύνθεση, η οποία μετατρέπει την γνώση από σταθερή και κενή, σε διαρκώς κριτική και εξελισσόμενη.

Παρόλα αυτά, ενώ υπάρχει η προοπτική υπέρβασης του μεταφυσικού δογματισμού και του σχετικισμού, στο εγγεγραμμένο σχήμα δεν ξεπερνιέται κατά τον Χορκχάιμερ αυτή η -χαρακτηριστική για την αστική σκέψη- αντινομία. Αυτό συμβαίνει, καθώς το Εγγεγραμμένο σύστημα διέπεται από μία θεμελιώδη αντίφαση που το καθιστά ταυτόχρονα ιδεαλιστικό και δογματικό, αλλά -όπως θα φανεί στην συνέχεια- και σχετικιστικό: Για τον Χέγκελ, ενώ η μέθοδος της προσδιορισμένης άρνησης αποσκοπεί σε έναν δημιουργικό και διαρκή αναστοχασμό έννοιας και πραγματικότητας, υποκειμένου και αντικειμένου, αυτή η διαλεκτική σύνθεση βρίσκει κατά τον συγγραφέα την απόλυτη έκφρασή της, το τέλος της, και την επίτευξη της ταυτότητας σε μία ανώτερη, πνευματική εξωτερική σφαίρα, στην «αλήθεια καθ' αυτή».⁸⁴ Σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ: «η αρχή της απόλυτης αυτάρκειας αλήθειας έχει ως σκοπό να εναρμονίσει σε μία ανώτερη πνευματική περιοχή τις αντιθέσεις και τις αντινομίες, οι οποίες δεν βρίσκουν την λύση τους μέσα στον κόσμο».⁸⁵ Για τον συγγραφέα λοιπόν, οι εγγεγραμμένες έννοιες της αλήθειας καθαυτής αλλά και του

⁸³ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ.16.

⁸⁴ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 18.

⁸⁵ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 19.

«απόλυτου πνεύματος» βρίσκονται εκτός οποιασδήποτε επιρροής και ιστορικής μεταβολής και έτσι, μετατρέπονται σε απόλυτες και υπερβατικές.

Ενώ λοιπόν για τον συγγραφέα ο Χέγκελ επιχείρησε την εξομάλυνση των καντιανών δυϊστικών αντιθέσεων μεταξύ «ενεργητικότητας και παθητικότητας, *arbitrii* και αισθητού δεδομένου, εν τέλει τις συμφιλίωσε σε μία υψηλότερη πνευματική σφαίρα» η οποία συνιστά το «απόλυτο πνεύμα» το οποίο αντικαθιστά την καντιανή γενική υποκειμενικότητα με τους ίδιους μεταφυσικούς δογματικούς όρους. Ως εκ τούτου ο Χέγκελ φαίνεται να υποπίπτει στην ίδια ακριβώς αντινομία την οποία καταλογίζει στον Καντ, σχετικά με την αδυναμία μεταξύ επαρκούς διάκρισης μεταξύ διάνοιας και λόγου, κατά την οποία η πρώτη, όπως και η εγελιανή διαλεκτική δεν τίθεται τελικά υπό όρους, υποστασιοποιείται, και έτσι γίνεται αμετάβλητη και απόλυτη.⁸⁶

Σε κάθε λοιπόν γνωσιακή απόπειρα προσέγγισης της ολότητας υπάρχει ένα αιώνιο, εξωτερικό και άφθαρτο τέλος με την έννοια του τελικού σκοπού, το οποίο συνιστά την απόλυτη γνώση, την αλήθεια, ως καθολικό πνεύμα που κυριαρχεί ανεξαρτήτως των επί μέρους γνώσεων, παραμένοντας αμετάβλητο στο χρόνο. Έτσι, η ύπαρξη αυτού του απόλυτου, ως καταληκτικού σταδίου της αναζήτησης της αλήθειας καταργεί την ανάγκη της κριτικής, δηλαδή την θεμελιώδη λειτουργία της κίνησης και της μεταβολής, εφόσον σε αυτό το σχήμα η σκέψη «δεν χρειάζεται πλέον να υπερβεί τον εαυτό της».⁸⁷ Έτσι κατά τον Χορκχάιμερ το εγελιανό διαλεκτικό σύστημα ενώ φαίνεται να λειτουργεί κριτικά –εφόσον ενσωματώνει την ιστορική κίνηση σχετικοποιώντας τις επιμέρους αξιώσεις αλήθειας- τελικά, ακυρώνει ουσιαστικά τις θεμελιώδεις διαλεκτικές λειτουργίες, εξυμνώντας και διαιωνίζοντας την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Στην εγελιανή διαλεκτική λοιπόν

« Οι σχέσεις [...] θεωρούνται ως αμετάβλητες και αιώνιες [...] καμιά καινούρια αρχή κοινωνικής οργάνωσης δεν θα κυριαρχήσει και καμιά αποφασιστική μεταβολή δεν θα λάβει χώρα στην οργάνωση της ανθρωπότητας [...] Η διαλεκτική αναλαμβάνει μια εξιδανικευτική λειτουργία. Οι νόμοι της ζωής, στους οποίους κατά τον Χέγκελ, η

⁸⁶Βλ. Γ. Σαγκριώτης, *Μετεξέλιξεις στην έννοια της αλήθειας στην κριτική θεωρία*, στο: Κ. Καβουλάκος (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος: Αθήνα: 2003σ. 129-130.

⁸⁷ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 18.

κυριαρχία και η σκλαβιά, καθώς και η φτώχεια και η εξαθλίωση, καταλαμβάνουν μία αιώνια θέση, επικυρώνονται από το γεγονός ότι η εννοιολογική ενδοσυσχέτιση στην οποία περικλείονται, θεωρείται ως κάτι ανώτερο, θείο και απόλυτο».⁸⁸

Ο δογματισμός του εγγελιανού συστήματος, έτσι όπως περιγράφεται, επιφέρει τελικά την παραίτηση από την κριτική πράξη, αλλά και την κατάργηση της υπέρβασης ή εξέλιξης στην πορεία της αναζήτησης της αλήθειας. Ταυτόχρονα, καταδεικνύεται και η αχρονικότητα που η εγγελιανή μέθοδος σύμφωνα με τον συγγραφέα συνεπάγεται, μέσα από τις αμετάβλητες κατηγορίες με αιώνιο χαρακτήρα, οι οποίες στερούν από την διαλεκτική το αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της κίνησης, η οποία εξετάζει ακριβώς αυτή τη μεταβολή.

Έτσι για τον Χορκχάιμερ το εγγελιανό σχήμα των απόλυτων υπερϊστορικών κατηγοριών επιφέρει μια αποδιαλεκτικοποίηση των εννοιών στην πορεία της γνώσης κατά την οποία δεν έχει νόημα η κριτική της υπάρχουσας ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας και έτσι, η διαλεκτική του Χέγκελ κατά τον Χορκχάιμερ αναλαμβάνει όπως όλες οι παραδοσιακές, μη κριτικές θεωρίες, μια λειτουργία εξύμνησης των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων και καταστάσεων:

«Όπως ακριβώς η θρησκεία και η θεοποίηση μιας φυλής ή του κράτους ή η λατρεία της φύσης προσφέρουν στο πάσχον άτομο μια αθάνατη και αιώνια ουσία, έτσι και ο Χέγκελ πιστεύει ότι έχει αποκαλύψει ένα αιώνιο νόημα στην θέαση του οποίου το άτομο θα πρέπει να αισθάνεται προφυλαγμένο από κάθε προσωπική δυστυχία. Αυτή είναι η δογματική, μεταφυσική, απλοϊκή πλευρά της θεωρίας του».⁸⁹

Εκτός όμως από αυτήν την δογματική σχηματική, το εγγελιανό εγχείρημα μέσω της υπερβατικοποίησης των εννοιών, υποπίπτει σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ και στον σχετικισμό. Αυτό συμβαίνει καθώς για τον συγγραφέα η υπερβατική ανωτερότητα των κατηγοριών, μετατρέπει όλες τις μεμονωμένες αντιθέσεις και όλες τις διαφορετικές συλλήψεις, σε κενές περιεχομένου. Έτσι για τον Χορκχάιμερ η κάθε

⁸⁸ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 20-21.

⁸⁹ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 21

ιστορική διαφορετική άποψη που ενσωματώνεται δυναμικά στην διαλεκτική πορεία της σκέψης, τελικά απονοηματοδοτείται, γίνεται σχετικιστική και κενή περιεχομένου, αφού υπάρχει η τελική υπέρβαση από μία υπεριστορική, καθολική, τελική σκέψη.⁹⁰

Ως εκ τούτου, για τον Χορκχάιμερ, όλα τα θεωρητικά συστήματα –ακόμα και αν όπως φάνηκε το ένα αναπτύσσεται για να καλύψει τις αντιφάσεις και αδυναμίες του άλλου- διέπονται τόσο από δογματικά όσο και από σχετικιστικά στοιχεία αναπαράγοντας τις αντιθέσεις του κυρίαρχου αστικού πλαισίου παραγωγής τους. Γίνεται λοιπόν σε αυτό το σημείο φανερή η διαλεκτική μέθοδος της κριτικής θεωρίας, η οποία συσχετίζει αντιθετικά τα στοιχεία των κυρίαρχων θεωριών, με στόχο αφενός να καταδείξει την γνωσιοθεωρητικές αδυναμίες των διαφόρων θεωριών και αφετέρου, τον τρόπο που οι αδυναμίες αυτές παράγονται από, και διαιωνίζουν την κατεστημένη ιστορικοκοινωνική πραγματικότητα. Σε ένα επόμενο βήμα, το οποίο θα αναλυθεί στην συνέχεια, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί αυτήν την ιδεολογική και γνωσιοθεωρητική κριτική, με στόχο να οριοθετήσει την μέθοδο της υλιστικής διαλεκτικής η οποία προσπαθεί όπως θα φανεί, να ξεπεράσει τις αντιθέσεις των παραδοσιακών θεωριών.

⁹⁰Συγκεκριμένα κατά τον συγγραφέα «ο δογματικός ισχυρισμός ότι όλες οι ιδιαίτερες απόψεις που επιστρατεύτηκαν η μία έναντι της άλλης σε μια πραγματική ιστορική μάχη, όλα τα πιστεύω ιδιαίτερων ομάδων, όλες οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες τώρα υπερβαίνονται και ακυρώνονται, καθώς και ότι η ιδέα της καθολικής σκέψης η οποία κατανέμει την μερική της ορθότητα και το τελικό της όριο σε κάθε άποψη χωρίς συνειδητά να παίρνει το μέρος της μίας ενάντια στις άλλες και χωρίς να εκλέγει ανάμεσά τους- αυτός ο ισχυρισμός είναι αυτή τούτη η ψυχή του αστικού σχετικισμού.» M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 21

4. Ανοιχτή υλιστική διαλεκτική.

Παρ' όλο που το Εγελιανό σχήμα για ακόμη μια φορά εμφανίζεται ταυτόχρονα σχετικιστικό και δογματικό, επιβεβαιώνοντας την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων και καταργώντας την προσπάθεια υπέρβασης μέσω της θεωρίας, ο Χορκχάιμερ οικειοποιείται από μια κριτική σκοπιά την έννοια της διαλεκτικής και της προσδιορισμένης άρνησης, προσπαθώντας να ξεπεράσει τόσο τον δογματισμό όσο και τον σχετικισμό. Για την επίτευξη αυτού του στόχου και την σύνδεσή της θεωρίας με την απελευθερωτική πρακτική, ο συγγραφέας μετατρέπει όπως θα δούμε την ιδεαλιστική διαλεκτική, σε υλιστική διαλεκτική ανοικτών ορίων. Για τον Χορκχάιμερ, ενώ η εγελιανή διαλεκτική μέθοδος καταλήγει τελικά όπως φάνηκε σε ένα ιδεαλιστικό ολοκληρωτικό αδιέξοδο, η ίδια προσφέρει της θεωρητικές προϋποθέσεις για την υπέρβαση του αδιεξόδου αυτού:

« Ο Χέγκελ είναι κατά τούτο ιδεαλιστής, κατά το ότι θέτει απόλυτα το σύστημά του· δημιούργησε όμως το νοητικό εργαλείο για να υπερνικήσει αυτήν την αναστροφή. Η ορθή εφαρμογή της μεθόδου, δεν σημαίνει απλώς πως το σύστημα του Χέγκελ ή γενικά τις θεωρίες που κυριαρχούν σήμερα θα έπρεπε να τις έχουν πραγματευθεί ακριβώς έτσι όπως χειρίστηκε ο Χέγκελ τις περασμένες πολλές φορές χάνουν όλες τον χαρακτήρα της κλιμάκωσης προς το απόλυτο, το οποίο στον Χέγκελ ακόμα και οι πρώιμες διδαχές φέρουν μέσα τους εξαιτίας της πίστης του πως η διαλεκτική σ' αυτόν περατώθηκε.»⁹¹

Η διαλεκτική όμως για τον Χορκχάιμερ δεν είναι δυνατό να περατωθεί, να ολοκληρωθεί. Αυτό συμβαίνει καθώς όπως φάνηκε, ο τρόπος σκέψης και παραγωγής θεωρίας θα πρέπει πάντοτε να είναι προσανατολισμένος στην αναπόσπαστη –από την σκέψη και την θεωρία – μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα, εφόσον για τον συγγραφέα «ο υλισμός ανάγεται στον απλό ισχυρισμό ότι κάθε τι πραγματικό, είναι η ύλη και η κίνησή της».⁹² Η κίνηση αυτή όμως δεν έχει ως τελικό στόχο την ολοκλήρωση ενός κλειστό συστήματος σκέψης, αλλά την συνεχή θεωρητική αναδιαμόρφωση αυτής της πραγματικότητας, με υλιστικούς - διαλεκτικούς όρους.

⁹¹ M. Horkheimer, *Υλισμός και μεταφυσική*, μτφρ. Α. Παυλίδου, Γρηγόρης: Αθήνα, 1978, σ. 57.

⁹² M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική», ό.π., σ. 34, η έμφαση δική μου.

Αυτή ακριβώς η στόχευση είναι ο κύριος μορφοποιητικός παράγοντας της κριτικής θεωρίας και αυτό που πραγματικά την διαφοροποιεί από της υπόλοιπες.

Μία θεωρία λοιπόν που στοχεύει στη προσέγγιση της αλήθειας, θα πρέπει κατά τον συγγραφέα να είναι προσανατολισμένη σε μία διαρκής διαλεκτική διερεύνηση των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων, των αντιθέσεων που παράγονται, στην κριτική επισκόπηση των θεωριών και την ανάδειξη του ρόλου τους στο κοινωνικό πλαίσιο, και κυρίως, στην σύνδεση θεωρίας και πράξης με στόχο την χειραφέτηση και την απελευθέρωση. Η διαλεκτική λοιπόν ως μέθοδος, δεν μπορεί κατά τον Χορκχάιμερ να εντάσσεται σε ένα κλειστό σύστημα απόλυτης ταύτισης που ακυρώνει την κίνηση και την κριτική και επιβεβαιώνει επικυρωτικά το υπάρχον.

Αντίθετα, η διαλεκτική μέθοδος για τον συγγραφέα θα πρέπει πάντοτε να είναι ανοικτή και ανολοκλήρωτη, όχι όμως με την έννοια μιας σχετικιστικής διολίσθησης και αμφίρροπης κρίσης απέναντι σε άλλες μη κριτικές –ή παραδοσιακές – θεωρίες. Θα πρέπει λοιπόν κατά τον συγγραφέα να βρίσκεται σε συνεχή ετοιμότητα και ανοικτότητα για διόρθωση και ανακατασκευή των στοιχείων της θεωρίας, εφόσον σε αντίθεση με τον ιδεαλισμό ο υλισμός κατά τον Χορκχάιμερ «επιμένει ότι η αντικειμενική πραγματικότητα δεν ταυτίζεται με την ανθρώπινη σκέψη και δεν μπορεί ποτέ να συγχωνευθεί μαζί της».⁹³

Έτσι, από αυτήν την αδυναμία πλήρους ταύτισης, τα ανοικτά όρια της διαλεκτικής είναι για τον Χορκχάιμερ απαραίτητα για μία ολοκληρωμένη σύλληψη και για την προσέγγιση της αλήθειας, όχι όμως ως μια ανιστορική απόλυτη και αμετάβλητη έννοια αλλά ως μία ιστορικά εντοπισμένη αλήθεια, που ισχύει στην παρούσα συνθήκη της ιστορικής ανάπτυξης. Αυτό που αγνοούν οι μεταφυσικές, ιδεαλιστικές και θετικιστικές θεωρίες κατά τον συγγραφέα, είναι η ίδια η ανοικτότητα του αντικειμένου, δηλαδή η διαλεκτική και συνεχόμενη μεταβολή της γνώσης και της πραγματικότητας, και η ανυπέρβλητη ένταση μεταξύ της έννοιας και του πραγματικού αντικειμένου.

Η έννοια λοιπόν του τέλους, ως τελικού σκοπού πλήρους ταύτισης πραγματικότητας και έννοιας, είναι κατά τον Χορκχάιμερ αυτή που η ανοικτή διαλεκτική αποδεικνύει ως πλήρως λανθασμένη, καθώς διερευνά την κοινωνική πραγματικότητα, τις μεταβολές της, καθώς και τις συνδεδεμένες με αυτήν θεωρίες και

⁹³ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 23.

έννοιες, χωρίς να παραγνωρίζει αυτήν την αδυναμία πλήρους ταύτισης. Έτσι σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ

« Όταν η διαλεκτική απελευθερώνεται από την σύνδεσή της με την διογκωμένη σύλληψη της απομονωμένης σκέψης, αυτής η οποία αυτοκαθορίζεται και ολοκληρώνεται μέσα στον εαυτό της, η θεωρία που από την διαλεκτική οριοθετείται, χάνει κατ' ανάγκην τον μεταφυσικό χαρακτήρα της τελικής εγκυρότητας, την ιερότητα της αποκάλυψης, και καθιστάτε στοιχείο, μεταβατικό και αυτό, συνυφασμένο με το πεπρωμένο των ανθρώπων». ⁹⁴

Η έννοια λοιπόν της απόλυτης αλήθειας, στην υλιστική κριτική θεωρία, δεν έχει την ίδια σημασία με αυτήν της ιδεαλιστικής. Στον υλισμό σε αντίθεση με τον ιδεαλισμό σύμφωνα με τον συγγραφέα, κυριαρχεί η παραδοχή ότι η ένταση μεταξύ αντικειμένου και έννοιας, καθώς και υποκειμένου και αντικειμένου, είναι και θα παραμείνει ανεξάλειπτη. Αντίθετα ο ιδεαλισμός κατά τον Χορκχάιμερ αγνοεί ότι όλες οι κατηγορίες του, οι αφαιρέσεις και οι δομές, είναι κομμάτια της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής και διαρκώς μεταβάλλονται, και αυτό ακριβώς αντιτίθεται για τον συγγραφέα στην πραγματική ιστορικοκοινωνική κατάσταση. ⁹⁵

Γίνεται σε αυτό το σημείο φανερό, ότι Χορκχάιμερ προσεγγίζει και θέτει την υλιστική διαλεκτική μέθοδο, με τους ίδιους αντιθετικούς-αρνητικούς όρους τους οποίους είχε θέσει ο Μαρξ απέναντι στην ιδεαλιστική εγγελιανή διαλεκτική. Το *Κεφάλαιο* αποτελεί το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα στο οποίο η διαλεκτική τίθεται και χρησιμοποιείται, ως το επακριβώς αντίθετο του Εγγελιανού διαλεκτικού συστήματος. Ήδη από την εισαγωγή του πρώτου τόμου ο Μαρξ διευκρινίζει ότι:

« Η διαλεκτική μου ως μέθοδος στην βάση της, δεν είναι μόνο διαφορετική από την χεγκελιανή, μα είναι το κατ' ευθείαν αντίθετό της. Για τον Χέγκελ το προτσές της νόησης – που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο- είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα

⁹⁴ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 26.

⁹⁵ M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική», ό.π., σ. 57-58.

αντίστροφα το ιδεατό, δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι.» Και ακόμη: «Στον Χέγκελ η διαλεκτική βρίσκεται με το κεφάλι κάτω. Χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να την στηρίξουμε στα πόδια για ν' αποκαλύψουμε τον λογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα». ⁹⁶

Ο Χορκχάιμερ λοιπόν, πιάνει το νήμα του μαρξικού «αναποδογυρίσματος» της εγγελιανής διαλεκτικής μεθόδου, με σκοπό να τονίσει την αναγκαιότητα του υλιστικού χαρακτήρα αλλά και κυρίως, των ανοικτών ορίων της διαλεκτικής. Ενώ λοιπόν στον Χέγκελ η διαλεκτική παρέμεινε “κλειστή” και ολοκληρωμένη, για τον Χορκχάιμερ

« ο Φόουερμπαχ (Feuerbach), ο Μαρξ (Marx), και ο Ένγκελς (Engels) ελευθέρωσαν τη διαλεκτική από την ιδεαλιστική της μορφή, ο υλισμός απέκτησε την συνείδηση της διαρκώς μεταβαλλόμενης και όμως μη αιρούμενης εντάσεως του δικού του σκέπτεσθαι για την πραγματικότητα και έτσι την ιδιάζουσα σ' αυτόν έννοια της γνώσης. Είναι αυτονόητο πως δεν αρνείται το σκέπτεσθαι [...] αλλά το αντιλαμβάνεται πάντα σε αντίθεση με τον ιδεαλισμό ως το σκέπτεσθαι ορισμένων ανθρώπων σε μια ορισμένη στιγμή. Αμφισβητεί την αυτονομία του». ⁹⁷

Ο Χορκχάιμερ λοιπόν, σε συμφωνία με το μαρξιστικό έργο, τονίζει την αντίθετη προς τον ιδεαλισμό υλιστική διαλεκτική διαδικασία της συνεχής μεταβολής της γνώσης και της πραγματικότητας η οποία εφόσον είναι ταυτόχρονη με την αδυνατότητα της απόλυτης ταύτισης μεταξύ των δύο, συγκεκριμενοποιείται ιστορικά εξετάζοντας τις διαμορφωμένες σχέσεις ατομικού-κοινωνικού, θεωρίας και πραγματικότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ανολοκλήρωτη υλιστική διαλεκτική ενδιαφέρεται σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ για την πραγμάτωση μιας «αληθινά κριτικής φιλοσοφίας» ⁹⁸ η οποία καθρεπτίζει «το ιστορικά μεταβαλλόμενο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του γενικού, λαμβάνοντας υπ' όψην τάσεις και αντίρροπες τάσεις της ιστορικής μορφής, αλλά και την βούληση για μια ύπαρξη άξια του ανθρώπου». ⁹⁹

⁹⁶ K. Marx, *Το κεφάλαιο*, τόμος 1^{ος}, μτφρ Π. Μαυρομάτης, Σύγχρονη εποχή: Αθήνα, 1978, σ. 25-26.

⁹⁷ M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» ό.π, σ. 57.

⁹⁸ Βλ. M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 456 κ.έ

⁹⁹ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 442-443 η έμφαση δική μου.

Η πραγμάτωση αυτής της βούλησης, όμως, δεν θα επέλθει σύμφωνα με τον συγγραφέα από την συνείδηση του προλεταριάτου, καθώς πλέον οι συνθήκες είναι διαφορετικές. Μπορεί λοιπόν για τον Χορκχάιμερ το συμφέρον «για την ορθολογική κοινωνική οργάνωση» την εποχή του Μαρξ και του Ένγκελς να γεννάται, και να δύναται να πραγματοποιηθεί στο προλεταριάτο καθώς για τον συγγραφέα πράγματι είναι η τάξη που βιώνει τις περισσότερες κοινωνικές αντιθέσεις και αδικίες. Όμως, στην σύγχρονη εποχή υπάρχουν για τον Χορκχάιμερ πολλές διαστρεβλώσεις καθώς και έλλειψη κοινωνικής συνοχής, με αποτέλεσμα να εμποδίζουν την μετατροπή αυτής της συνείδησης σε κοινωνική δύναμη.¹⁰⁰

Πράγματι, κατά την δεκαετία του 30' η εργατική τάξη βίωσε μία άνευ προηγουμένου ήττα και ενσωμάτωση, η οποία διέψευσε τις ελπίδες περί κοσμοϊστορικής ανατρεπτικής λειτουργίας. Εκτός όμως από τις ιστορικές συνθήκες που οδηγούν στην απώλεια της πίστης στο προλεταριάτο, ο Χορκχάιμερ θεωρεί πως για την ορθή περιγραφή της κοινωνικής κατάστασης δεν αρκεί η περιγραφή των περιεχομένων μίας μόνο τάξης, αλλά η δυναμική συγκρότηση των σχέσεων όλων των τάξεων σε δυναμική ενότητα.¹⁰¹ Ο συγγραφέας λοιπόν σύμφωνα με τον Καβουλάκο αρνείται να σκεφτεί «μία τελειωτική, σωτήρια σύμπτωση υποκειμένου και αντικειμένου της ιστορίας σαν και αυτή που ο ιδεαλισμός θεωρούσε ενίοτε ως ήδη συντελεσμένη, ενώ ο εγγελιανός μαρξισμός την έβλεπε ως κατάληξη άλλης μια διαλεκτικής στροφής της ιστορίας.»¹⁰²

Ο αντιδογματικός και αντιθεμελιωτικός χαρακτήρας της ανοικτής διαλεκτικής του Χορκχάιμερ, συνίσταται λοιπόν στην άρνηση οποιουδήποτε τελικού καθορισμού των κοινωνικών καταστάσεων όσον αφορά τις επιμέρους τάξεις, αλλά και τους τύπους ερμηνείας των καταστάσεων αυτών, οι οποίοι σύμφωνα με τον συγγραφέα δεν θα πρέπει να ανάγονται μόνο σε οικονομικές μορφικές αναλύσεις, αλλά όπως θα φανεί αναλυτικότερα στην συνέχεια, και σε περιεχομενικές πολιτισμικές και κοινωνικές προσεγγίσεις. Αυτό ακριβώς αποτελεί την ολότητα της κριτικής θεωρίας που εκφράζεται ως διερεύνηση της σχέσης γενικού και επιμέρους, μορφής και περιεχομένου. Έτσι για τον συγγραφέα

¹⁰⁰ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 33-34.

¹⁰¹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 34-35

¹⁰² Βλ. Κ. Καβουλάκος «πέρα από την μεταφυσική...», ό.π., σ. 128, η έμφαση δική μου.

« Η οικονομία είναι η πρωταρχική αιτία της αθλιότητας και σ' αυτήν θα πρέπει κατ' αρχήν να στραφεί η θεωρητική και πρακτική κριτική. Η σκέψη όμως που θα έκρινε και τις μορφές της μελλοντικής κοινωνίας με μοναδική βάση την οικονομία της, θα ήταν μηχανιστική και όχι διαλεκτική. Η κοινωνική αλλαγή δεν αφήνει αμετάβλητες τις σχέσεις στο πολιτισμικό επίπεδο. [Για τον λόγο αυτό] Η κριτική θεωρία δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο ν' αναχθεί σε ειδική οικονομική επιστήμη. Η εξάρτηση της πολιτικής οικονομίας ήταν εξαρχής το αντικείμενό της και όχι βέβαια το πρόγραμμά της». ¹⁰³

Η χορκχαιμερική κριτική θεωρία λοιπόν μέσω της ανοικτής διαλεκτικής προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στο μέρος και στο όλον, ξεφεύγοντας τόσο από «μηχανιστικές» ερμηνείες του υπολογιστικού λόγου του επιστημονισμού, όσο και από έναν αιωνίως υφιστάμενο, και απόλυτο λόγο της μεταφυσικής και του ιδεαλισμού. Τόσο λοιπόν οι τρόποι που προσεγγίζει η κριτική θεωρία τους κοινωνικούς φορείς, και τις διάφορες καταστάσεις που διαμορφώνονται, όσο και αυτά τα ίδια τα αντικείμενά της, αποτελούν μέρος ενός συνόλου το οποίο διερευνάται σε όλες του της πλευρές μέσω της ανοικτής υλιστικής διαλεκτικής, η οποία αποτελεί την κινητήρια δύναμη της θεωρίας εφόσον αφορά «την γνώση της ιστορικής πορείας της κοινωνικής ολότητας.»¹⁰⁴

Όμως, εφόσον όπως είδαμε η «αυτονομία της σκέψης αμφισβητείται» και αυτή η ολότητα εκλαμβάνεται ως «αποτέλεσμα συγκεκριμένων ανθρώπων σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή», πώς τελικά θα προσδιοριστεί μια αληθής θεωρία χωρίς να υποπέσει σε έναν άκρατο σχετικισμό; Το ερώτημα αυτό οδηγεί σε ένα γενικότερο αλληλένδετο εμπόδιο της χορκχαιμερικής μεθόδου: Εφόσον όπως φάνηκε παραπάνω η ανοικτή ανολοκλήρωτη διαλεκτική αρνείται την ολοκλήρωση και την αυτονομία της οποιασδήποτε σκέψης, δηλαδή και της υλιστικής, τι κριτήριο θα λαμβάνεται υπ' όψη για τον καθορισμό μιας αληθούς σκέψης και θεωρίας;

Ο Χορκχάιμερ για ακόμα μια φορά εμφανίζεται αρνητικός προς οποιαδήποτε διαδικασία απόλυτης θεμελίωσης, υποστηρίζοντας ότι η κάθε γνώση και η κάθε θεωρία, αντικατοπτρίζει την συγκεκριμένη κοινωνία στην δεδομένη χρονική στιγμή,

¹⁰³M. Horkheimer, «Υστερόγραφο», *ό.π.* σ. 67,69.

¹⁰⁴M. Horkheimer, «Υστερόγραφο», *ό.π.* σ. 66.

και έτσι δεν υπάρχει, και ούτε μπορεί να υπάρξει, κανένα απόλυτο υπερϊστορικό κριτήριο που εξασφαλίζει την αιώνια εγκυρότητά της. Η γνώση λοιπόν της ολότητας, αφορά στην αντικειμενικότητα της ιστορικά μεταβαλλόμενης αλήθειας: την συγκεκριμένη δηλαδή ιστορική ολιστική προσέγγιση των διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων και καταστάσεων και όχι μίας αιώνιας υπερβατικής κοσμοθεώρησης. Για τον λόγο αυτό κατά τον Χορκχάιμερ

« Δεν μπορούμε γενικά και α priori να πούμε ποιο νόημα και ποια αξία έχει μια ορισμένη γνώση. Αυτά εξαρτώνται από το σύνολο των κοινωνικών συνθηκών στην συγκεκριμένη εποχή, από τη συγκεκριμένη κατάσταση στην οποία η γνώση αυτή ανήκει. [Ακόμη] αφού η εξωϊστορική και κατά συνέπεια διογκωμένη έννοια της αλήθειας η οποία προέρχεται από την ιδέα ενός καθαρού άπειρου νου και κατ' αυτόν τον τρόπο από τη σύλληψη του θεού, είναι αδύνατη, δεν έχει πλέον κανένα νόημα να προσανατολίσουμε την γνώση που κατέχουμε σε αυτήν την αδυνατότητα και υπ' αυτήν την έννοια να την αποκαλούμε σχετική.»¹⁰⁵

Από αυτήν την αδυναμία ύπαρξης της απόλυτης και αιώνιας αλήθειας, η διαλεκτική των ανοικτών ορίων ξεφεύγει σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ από τον σχετικισμό, καθώς ενώ στοχεύει στην σύλληψη της ιστορικά εντοπισμένης αλήθειας, δεν την αρνείται συνολικά, με την έννοια ότι εξετάζει την μεταβολή της, με την μεταβολή των κοινωνικών συνθηκών. Αυτό σημαίνει, ότι η έννοια της αλήθειας όπως και η ορθή θεωρία που την ακολουθεί, μεταβάλλονται συνεχώς, ώστε σε κάθε διαφορετική χρονική στιγμή εκλαμβάνονται διαφορετικά. Αυτή όμως η διαφορετική ερμηνεία της αλήθειας ανά χρονική περίοδο, ενσωματώνεται σε μία ανεξάλειπτη, διαρκώς ανοικτή και μεταβαλλόμενη πορεία της σκέψης, η οποία δεν καθιστά ψεύδος την προηγούμενη αλήθεια, αλλά ένα στάδιο στην διαμορφωτική πορεία της θεωρίας, η οποία βέβαια δεν ολοκληρώνεται ποτέ.

Ως εκ τούτου, εφόσον για τον Χορκχάιμερ δεν υπάρχει απόλυτο και υπερϊστορικό κριτήριο, καθορισμού της αλήθειας, απονοηματοδοτείται και η έννοια της σχετικής

¹⁰⁵ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 25, 27.

αλήθειας.¹⁰⁶ Η άρνηση όμως της ύπαρξης της σκοπιάς του απόλυτου και του αιώνιου δεν καταργεί για τον συγγραφέα την ύπαρξη της αλήθειας στην δεδομένη χρονική στιγμή, και ούτε την θεωρητική προσπάθεια για την ανάδειξή της. Μπορεί λοιπόν για τον Χορκχάιμερ η αλήθεια να μην υφίσταται ανεξαρτήτως ιστορικής πραγματικότητας αλλά δεν παύει να «είναι έγκυρη και για εκείνον που της αντιτίθεται, που την αγνοεί ή δηλώνει πως είναι ασήμαντη.»¹⁰⁷

Για τον συγγραφέα λοιπόν, η αλήθεια δεν καθορίζεται από τις διάφορες απόψεις που κατά περιόδους επικρατούν, ούτε ακόμη και από το ποσοστό της επικράτησης της μίας έναντι της άλλης. Η αληθινή θεωρία καθορίζεται από τον βαθμό ανταπόκρισής της στις διάφορες όψεις της πραγματικότητας και της κοινωνικής δραστηριότητας, όταν δηλαδή «μπορεί να συλλάβει την ιστορική διαδικασία τόσο βαθιά ώστε να καθιστάτε δυνατόν να συνάγεται από αυτήν η εγγύτερη προσέγγιση της δομής και των τάσεων της κοινωνικής ζωής στις ποικίλες πολιτισμικές σφαίρες»¹⁰⁸. Και σε αυτήν όμως την ολιστική συγκρότηση, τίθενται περιορισμοί και όροι, σύμφωνα με την εκάστοτε ιστορική θέση της θεωρίας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διερεύνηση του ιστορικά συγκεκριμένου δεν σημαίνει απομάκρυνση από το όλον, αφού για την ορθή σύλληψη της αλήθειας απαιτείται η κριτική ανασυγκρότηση όλων των ομάδων και των κοινωνικών σχέσεων που βρίσκονται κατά τον συγγραφέα σε αντιθετική και άδικη σύνδεση όσον αφορά την προαγωγή των συμφερόντων, με σκοπό την αλλαγή αυτής της κατάστασης. Έτσι για τον Χορκχάιμερ « Η αλήθεια προάγεται επειδή τα ανθρώπινα όντα που την κατέχουν την υπερασπίζονται ανυποχώρητα, την εφαρμόζουν, την προωθούν και την επιβάλουν ενάντια στην αντίσταση των αντιδραστικών, στενόμυαλων και μονόπλευρων αντιλήψεων ».¹⁰⁹

Με άλλα λόγια, αυτό που εκκινεί την ανοιχτή διαλεκτική είναι η ολοκληρωμένη γνώση της ιστορικά προσδιορισμένης κοινωνικής κατάστασης, και των αντιθέσεων της σε όλες τις διαστάσεις. Η προσδιορισμένη άρνηση της ανοικτής διαλεκτικής συνεπώς, σημαίνει την αρνητική ενσωμάτωση του μέρους στο όλον, που οδηγεί κατά τον Χορκχάιμερ στην σύλληψη του όλου όχι ως μια εξωτερική και αιώνια ουσία αλλά

¹⁰⁶ Βλ. και Κ. Καβουλάκος, *Από τον Χάμπερμας στον Χορκχάιμερ*, στο: του ίδιου (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα: 2003, σ. 248.

¹⁰⁷ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 29.

¹⁰⁸ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 30.

¹⁰⁹ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 28.

ως μια διαρκής σταδιακή διαλεκτική πορεία της σκέψης η οποία θέτει ως στόχο, την υπέρβαση της παρούσας κατάστασης. Συγκεκριμένα, η μέθοδος της ανοικτής ολιστικής διαλεκτικής διαδικασίας συγκροτείται σε δύο επίπεδα: Στο πρώτο, σχετικοποιούνται οι θεωρητικές υποστασιοποιήσεις (αυτά δηλαδή που φαίνονται να είναι καθολικά), υπαγόμενα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο που παράγει τέτοιου είδους θεωρήσεις. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ερμηνεύεται το ίδιο το αστικό πλαίσιο παραγωγής δογματικών και σχετικιστικών θεωριών, ως πλαίσιο κατακερματισμού και διαχωρισμού μεταξύ μορφής και περιεχομένου, ειδικού και γενικού το οποίο γεννά όλες αυτές τις αντιθέσεις. Η κριτική θεωρία μέσω αυτών των δύο μεθοδολογικών σταδίων της ανοικτής διαλεκτικής, κινείται ολιστικά στην διερεύνηση της σχέσης μεταξύ των δύο αυτών επιπέδων, και την συνεπαγόμενη με αυτό διάψευση της εγκυρότητάς τους -μέσω δηλαδή της υπόδειξης της ιστορικότητάς τους.¹¹⁰

Η συνεχής λοιπόν μεταβολή τόσο της πραγματικότητας όσο και της γνώσης και της θεωρίας, είναι κατά τον Χορκχάιμερ ο καθοριστικός παράγοντας μεταβολής της παραδοσιακής ιδεαλιστικής και “κλειστής” διαλεκτικής σε ανοιχτή, αντιδογματική και αντισχετικιστική. Αυτό συμβαίνει, καθώς όπως φάνηκε παραπάνω η ανοικτή διαλεκτική έχει πλήρη συνείδηση του εξαρτημένου και ανολοκλήρωτου χαρακτήρα της κάθε γνώσης. Έτσι η ανοικτή διαλεκτική αρνείται την ύπαρξη μιας απόλυτης και υπεριστορικής αλήθειας και στοχεύει -μέσω της προσδιορισμένης άρνησης- στην συγκεκριμενοποίηση και την «διάλυση και ανακατασκευή σταθερών συστημάτων και εννοιών» με στόχο «την ανάδειξη των αντιφάσεων μέσα στην ολότητα» και την συνδεδεμένη με αυτό «ώθηση προς μια απελευθερωτική πρακτική»¹¹¹.

¹¹⁰ Σύμφωνα με την Α. Λαβράνου, υπάρχουν στις κοινωνικές επιστήμες κάποια προβλήματα γένεσης και εγκυρότητας –στα οποία θα επανέλθουμε πιο αναλυτικά στην συνέχεια του κειμένου- τα οποία μπορούν να εξομαλυνθούν με μία κίνηση που προσιδιάζει με αυτά τα δύο επίπεδα που περιγράψαμε, και ονομάζεται «δεσμευτική ιστορικότητα». Η κίνηση αυτή κατά την Λαβράνου προκύπτει από τον συνδυασμό της «ιστορικότητας πρώτου βαθμού» που εμφανίζεται σχετικιστική, καθώς εντάσσει τις επιμέρους θεωρίες εγκυρότητας σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, με την «ιστορικότητα δεύτερου βαθμού», η οποία καταδεικνύει την ιστορικότητα του διαχωρισμού γένεσης και εγκυρότητας δεσμεύοντας και τις δύο θεωρητικές όψεις στο νεωτερικό πλαίσιο που τις παράγει, ερευνώντας τις σχέσεις τους. Α. Λαβράνου, *Γένεση και εγκυρότητα, παρατηρήσεις για μία έννοια «δεσμευτικής ιστορικότητας» στις κοινωνικές επιστήμες*, στο: Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επίμ), *Θεωρία αξίες και κριτική, Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα: Πόλις, 2008, σ. 325-341, ιδ. σ. 337.

¹¹¹ Μ. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 28, 36.

Με στόχο αυτήν ακριβώς την ώθηση, η προσδιορισμένη άρνηση της ανοικτής υλιστικής διαλεκτικής μετατρέπει τις θετικές οικονομικές έννοιες της κυρίαρχης σύγχρονης επιστήμης σε αρνητικές: «η δίκαιη ανταλλαγή αποκαλύπτεται σαν το βάθεμα της κοινωνικής αδικίας, η ελεύθερη οικονομία σαν η κυριαρχία του μονοπωλίου, η παραγωγική εργασία σαν εδραίωση των συνθηκών που αναστέλλουν την παραγωγικότητα, η διατήρηση της ζωής της κοινωνίας σαν η εξαθλίωση των λαών.»¹¹² Με την εισαγωγή λοιπόν του αρνητικού στοιχείου στην διαδικασία της ανοικτής διαλεκτικής καταδεικνύεται η ματαίωση των αστικών ιδεωδών στην σύγχρονη εποχή, ταυτόχρονα με την άρνηση της δικαίωσης ή φυσικοποίησης της διαδικασίας αυτής από τις εκάστοτε παραδοσιακές θεωρίες.

Αυτή όμως η αρνητική, ή «διαλυτική» διαδικασία, δεν εφαρμόζεται σε όλες τις θεωρίες. Για τον Χορκχάιμερ διαλεκτικές θεωρίες που διέπονταν από αυτήν την ώθηση, αλλά στην ιστορική τους πορεία δεν εκπληρώθηκαν ή αποδειχτήκαν μη επαρκείς, δεν σημαίνει ότι δεν εμπεριέχουν στον πυρήνα τους στοιχεία αλήθειας, εφόσον πάντοτε όπως είδαμε υπάρχει απόσταση ανάμεσα στην σκέψη και το αντικείμενο. Η ανοικτότητα άλλωστε της διαλεκτικής, έγκειται κατά τον συγγραφέα στην συνεχή επεξεργασία και ανακατασκευή τέτοιων θεωριών ώστε να αποκαλυφθεί η αλήθεια τους, και να προσανατολιστεί η πρακτική με αρτιότερο τρόπο:

« η γνώση του μαχητή που πέφτει στο πεδίο της μάχης, στο βαθμό που αντανακλά την δομή της παρούσας εποχής και τη βασική πιθανότητα μιας καλύτερης, δεν ατιμάζεται επειδή η ανθρωπότητα καθυποτάσσεται στις βόμβες και στα δηλητηριώδη αέρια. Η έννοια της επαλήθευσης ως κριτηρίου αλήθειας δεν πρέπει να ερμηνεύεται τόσο απλά. Η αλήθεια αποτελεί μια ώθηση προς την σωστή πρακτική. Αλλά όποιος την ταυτίζει άμεσα με την επιτυχία περνά πάνω από την ιστορία και γίνεται απολογητής της πραγματικότητας που επικρατεί σε κάθε δεδομένη εποχή. Παρεξηγώντας την αμετακίνητη διαφορά μεταξύ σύλληψης και πραγματικότητας, επιστρέφει στον ιδεαλισμό, τον πνευματισμό και τον μυστικισμό.»¹¹³

¹¹² M. Horkheimer, «Υστερόγραφο», ό.π., σ. 65.

¹¹³ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας» ό.π., σ. 37.

Κατεξοχήν κριτήριο για τον προσδιορισμό της αλήθειας στην χορκχαιμερική υλιστική διαλεκτική θεωρία, είναι η πρακτική δικαίωσή της. Ακόμη όμως και αν η δικαίωση αυτή δεν επέλθει, αυτό δεν αναιρεί την αλήθεια της θεωρίας αυτής ούτε την υποκειμενική διάστασή της, η οποία συνιστά την αληθή έκφραση της εξαθλιωτικής κοινωνικής κατάστασης, εφόσον η πραγματικότητα δεν ανάγεται για τον συγγραφέα στην κατασκευασμένη θεωρητική ερμηνεία της. Ως εκ τούτου, η κριτική θεωρία διερευνά σε βάθος την σχέση, αντικειμένου και υποκειμένου, θεωρίας και πραγματικότητας, στοχεύοντας σε μια ολοκληρωμένη, αληθή περιγραφή του παρόντος που δύναται να οδηγήσει σε ένα έλλογα διαμορφωμένο μέλλον, ακόμη και αν οι δυνατότητες για την πραγμάτωσή του φαντάζουν αδύνατες.¹¹⁴

Η δομή της κριτικής θεωρίας λοιπόν συγκροτείται μέσω της ανοικτής ανολοκλήρωτης διαλεκτικής και τις προσδιορισμένης άρνησης, η οποία αναγνωρίζοντας την ένταση μεταξύ θεωρίας και πραγματικότητας, προσεγγίζει τις ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ μέρους και όλου, ατόμου και κοινωνίας, δογματισμού και σχετικισμού, με στόχο να αναδειχθούν οι πρακτικές αξίες χειραφέτησης και απελευθέρωσης της θεωρίας, οι οποίες αποτελούν το περιεχόμενό της. Παρακάτω θα αναλυθεί αυτό ακριβώς το αξιακό περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας.

¹¹⁴ Συγκεκριμένα ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι « η κριτική σκέψη ένα κοινό στοιχείο έχει με την φαντασία: ότι η εικόνα του μέλλοντος που πηγάζει, φυσικά, από την πιο βαθιά κατανόηση του παρόντος , καθορίζει πάντοτε τις σκέψεις και τις ενέργειες του ανθρώπου- ακόμα και σε εκείνες τις περιόδους κατά τις οποίες η πορεία των πραγμάτων κάθε άλλο παρά μοιάζει να οδηγεί σε αυτό το μέλλον [...] Η κριτική σκέψη δεν χαρακτηρίζεται [...] απ' την αυθαιρεσία και την υποτιθέμενη ανεξαρτησία της φαντασίας αλλά από την εμμονή της. M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 39-40.

5. Υπαρκτική κρίση και αξιακή θεμελίωση.

Για τον Χορκχάιμερ όπως φάνηκε παραπάνω, η κριτική θεωρία δεν ενδιαφέρεται για την οικοδόμηση μιας απολύτως συνεκτικής, αιώνιας και κλειστής θεωρίας η οποία τελικώς μετατρέπεται σε ιδεαλιστική δικαιολόγηση του υπαρκτού. Αντιθέτως, στοχεύει στην προαγωγή μιας πρακτικής στάσης, στην ανάπτυξη δηλαδή της «κριτικής συμπεριφοράς». Αυτή η “συμπεριφορά” της κριτικής θεωρίας ορίζεται ως η «διαλεκτική κριτική της πολιτικής οικονομίας» και εκλαμβάνεται ως η «ουσιαστική ιδιότητα της διαλεκτικής της κοινωνίας».¹¹⁵ Η κριτική συμπεριφορά λοιπόν, βασίζεται στην ανοικτή διαλεκτική μέθοδο, η οποία «έχει για αντικείμενο της την ίδια την κοινωνία»,¹¹⁶ και θα πρέπει όπως αναφέρθηκε να είναι προσανατολισμένη και άμεσα συνυφασμένη με τις αντιθετικές καταστάσεις των κοινωνικών και ιστορικών σχέσεων, όντας προσανατολισμένη σε ένα βασικό ενδιαφέρον το οποίο καθοδηγεί πάντοτε τις στοχεύσεις της κριτικής θεωρίας.

Το ενδιαφέρον αυτό όπως φάνηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, μεταφράζεται ως «συμφέρον για την ανθρώπινη ευτυχία»¹¹⁷, «τον κοινωνικό μετασχηματισμό», την «άρση της κοινωνικής αδικίας», και της εγκατάστασης μιας «κατάστασης δικαιοσύνης ανάμεσα στους ανθρώπους».¹¹⁸ Είναι φανερό λοιπόν ότι αυτό το ενδιαφέρον, διαμορφώνει το αξιακό περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας το οποίο είναι συνυφασμένο με το μεθοδολογικό πλαίσιο της, το οποίο αφορά την προσδιορισμένη άρνηση, απέναντι στις εκάστοτε θεωρίες και τις υπάρχουσες εξουσιαστικές διαχωριστικές και άνισες συνθήκες. Αφορά δηλαδή κατά τον συγγραφέα, στην σύνδεση της «θεωρητικής αναγκαιότητας» με την

«πραγματική καταναγκαστικότητα με την οποία η παραγωγή και η αναπαραγωγή της ανθρώπινης ζωής συνεχίζονται σ’ αυτήν την εποχή [...] την εξάρτηση όλων των κοινωνικών ομάδων από την αυτορρύθμιση του οικονομικού μηχανισμού. Το ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να

¹¹⁵ Τα τελευταία αποσπάσματα: M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 169.

¹¹⁶ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 27.

¹¹⁷ M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» *ό.π.*, σ. 47.

¹¹⁸ Τα τελευταία αποσπάσματα: M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 59, 61.

διαμορφώσουν την εργασία τους σύμφωνα με την κοινή τους βούληση αλλά μια αρχή η οποία τους θέτει αντιπάλους ατομικά και ομαδικά, παράγουν μαζί με την εργασία τους, όχι την ασφάλεια και την ελευθερία αλλά γενικώς ανασφάλεια και εξάρτησή ότι ξεπέφτουν στην αθλιότητα, στους πολέμους και στην καταστροφή αντί να χρησιμοποιούν τον τεράστιο αυξανόμενο κοινωνικό πλούτο για την ευτυχία τους, και γίνονται σκλάβοι αντί αφεντικά της μοίρας τους – όλα αυτά βρίσκουν την έκφραση στη μορφή της λογικής αναγκαιότητας που αρμόζει στην αληθινή θεωρία της σύγχρονης κοινωνίας.»¹¹⁹

Μέσα στην σύγχρονη πραγματικότητα λοιπόν, ενώ για τον συγγραφέα παρέχονται δυνατότητες χειραφέτησης και πραγματικής συνολικής ανάπτυξης, τελικά ο «οικονομικός μηχανισμός» και η εργασία που αναπαράγεται μέσα σε αυτόν επιφέρουν την συνέχιση της αδικίας και της εξαθλίωσης σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Το ενδιαφέρον λοιπόν της κριτικής θεωρίας στοχεύει στην συνολική ανάδειξη αυτής της κατάστασης και στην υπέρβασή της. Ο θεωρητικός πυρήνας μέσα στον οποίο συμπυκνώνεται αυτό το ενδιαφέρον, που αντικατοπτρίζει το αξιακό περιεχόμενο της κριτικής θεωρίας, είναι η θεμελιώδης «υπαρκτική κρίση».¹²⁰ Η υπαρκτική κρίση συνιστά μια μέθοδο, έναν τύπο θεωρίας της ανοικτής υλιστικής διαλεκτικής, που βασίζεται στην καταγγελία- την κρίση επί του υπαρκτού- του δεδομένου, με στόχο την ανάδειξη των ανισοτήτων, αντιφάσεων και αντιθέσεων, αλλά και των προοπτικών, που διαμορφώνονται εξελικτικά εντός του ιστορικοκοινωνικού πλαισίου.

Η υπαρκτική κρίση λοιπόν, είναι ο συνδυαστικός κρίκος της μεθοδολογικής δομής της κριτικής θεωρίας (δηλαδή της ανοικτής διαλεκτικής και της προσδιορισμένης άρνησης) με το αξιακό της περιεχόμενο (δηλαδή το ενδιαφέρον για την κοινωνική αλλαγή), και διαμορφώνει την ολότητα της, η οποία μέσω της εμμενούς διαλεκτικής κριτικής, καταγγέλλει της ματαιωμένες αξίες της αστικής κοινωνίας με στόχο να υποδείξει και τις υπάρχουσες δυνατότητες. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ η υπαρκτική κρίση

¹¹⁹ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας» ό.π., σ. 45.

¹²⁰ Βλ. M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 46 κ.ε.

«Λέει, σε γενικές γραμμές, ότι η βασική μορφή της ιστορικά δεδομένης εμπορευματικής οικονομίας, πάνω στην οποία στηρίζεται η νεότερη ιστορία, περικλείει της εσωτερικές και εξωτερικές αντιθέσεις της εποχής και τις αναπαράγει συνεχώς σε νέα οξυμένη μορφή: έτσι μετά από μια περίοδο ανόδου, ανάπτυξης των ανθρώπινων δυνάμεων και χειραφέτησης του ατόμου, μετά από μια τεράστια επέκταση της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στη φύση, η βασική αυτή μορφή αναστέλλει τελικά την παραπέρα εξέλιξη και οδηγεί την κοινωνία προς μία νέα βαρβαρότητα».¹²¹

Αυτό που στην *Διαλεκτική του διαφωτισμού* περιγράφεται ως «νέο είδος βαρβαρότητας» συνυφασμένο με την «αυτοκαταστροφή του διαφωτισμού»¹²² η οποία συντελείται μέσω της επικράτησης της εργαλειακότητας, του κατακερματισμού και της εξουσίας σε όλες της πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας, ερμηνεύεται επίσης στο πρώιμο έργο του συγγραφέα με δύο αλληλένδετους τρόπους, που αφορούν την ανάπτυξη του ολισμού έναντι του κατακερματισμού, σε θεωρητικό και σε κοινωνικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, η αλλοτριωτική αυτή διαδικασία ερμηνεύεται αφενός, στην γνωσιοθεωρητική αντανάκλαση του διαχωρισμού των επιστημονικών πεδίων και το συνδεδεμένο έλλειμμα αναστοχασμού που είδαμε και στην αρχή του κειμένου. Αφετέρου, κυρίως περιγράφεται, μέσω της σύνδεσης αυτού του κατακερματισμού, μέσα στο πλαίσιο της παραγωγής της αστικής οικονομίας, της αύξησης της κυριαρχίας στην φύση και της εργαλειακότητας, που δημιουργεί απομονωμένους δρώντες, διάσπαση και ανισότητα σε όλα τα επίπεδα της ζωής.

Απέναντι σε αυτήν την εξελικτική εξουσιαστική διαδικασία, η υπαρκτική κρίση, η οποία στοχεύει στην ολότητα και αποτελεί τον αξιακό πυρήνα της κριτικής θεωρίας, αρνείται την κατάσταση αυτή, υποστηρίζοντας πως υπάρχουν δυνατότητες για την υπέρβασή της. Η κριτική θεωρία μέσω της υπαρκτικής κρίσης λέει λοιπόν ότι «δεν πρέπει να έχουν έτσι τα πράγματα, οι άνθρωποι μπορούν να αλλάξουν το είναι, οι συνθήκες για αυτήν την αλλαγή υπάρχουν»¹²³. Έτσι, σε αντίθεση με την *διαλεκτική του διαφωτισμού*, που η έμφαση δίνεται στην κυρίως στην διαλεκτική ανάδειξη αυτής της κατάστασης σε όλες της τις εκφάνσεις, το πρώιμο έργο του Χορκχάιμερ εστιάζει

¹²¹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π., σ.46

¹²² M. Horkheimer, T.W Adorno, «Διαλεκτική του διαφωτισμού», ό.π., σ 19, 23.

¹²³ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία», ό.π., υπ. 20, σ. 170.

και στις ιστορικά αναπτυσσόμενες δυνατότητες επίλυσής της, μέσω της υπαρκτικής κρίσης και την συνεπαγόμενη σύνδεση της θεωρίας με την πράξη, αλλά και τις δυνατότητες που παρέχονται μέσω αυτής της σύνδεσης:

« Ο ανταγωνισμός μέσα στους κόλπους της αστικής οικονομίας, σε συνάφεια με τον οποίο αναπτύχθηκαν οι δυνάμεις αυτής της κοινωνίας, παρήγαγε ένα κριτικό πνεύμα το οποίο όχι μόνο στάθηκε ικανό να απελευθερωθεί από τις γραφειοκρατίες της εκκλησίας και του απολυταρχισμού, αλλά ωθούμενο από την δυναμική της οικονομίας, έχει σε αφάνταστο βαθμό να θέτει την φύση στην υπηρεσία του. Η δύναμη όμως αυτή, μόνο φαινομενικά είναι δική του. Οι μέθοδοι παραγωγής κοινωνικού πλούτου είναι διαθέσιμες, οι όροι για την παραγωγή ωφέλιμων φυσικών αποτελεσμάτων είναι ευρύτατα γνωστοί, και οι ανθρώπινη βούληση μπορεί να τους δημιουργήσει. Αλλά αυτό το πνεύμα και αυτή η βούληση υπάρχουν με ψευδή και στρεβλή μορφή».¹²⁴

Σε αυτήν ακριβώς την σύνδεση θεωρίας και χειραφετητικής πράξης στοχεύει η συμπεριφορά της κριτικής θεωρίας, ως υπαρκτική κρίση που καταγγέλλει το δεδομένο και το άδικο, μέσω της σύνδεσης του με την ιστορικοκοινωνική πραγματικότητα, αλλά και της ανάδειξης των δυνατοτήτων που αυτή εμπεριέχει. Μέσω δηλαδή της καταγγελίας του αποπροσανατολισμού, κατακερματισμού και απομάκρυνσης των θεωριών από την αλήθεια της ιστορικής πραγματικότητας και των αντιφάσεων που την διέπουν, τις οποίες η κρίση αυτή προσπαθεί συνολικά, σε ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο να αναδείξει, με σκοπό να επέλθει η πράξη που θα τις ξεπεράσει.

Βέβαια πρέπει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί, ότι για τον συγγραφέα, μόνο η μορφή του “πνεύματος και της βούλησης” για την κοινωνική αλλαγή τίθενται υπό αλλαγή, ενώ τα περιεχόμενα τους, φαίνεται να βρίσκονται εκτός κριτικής. Το γεγονός αυτό φαίνεται να επιφέρει μια ανεπάρκεια στην διαλεκτική ολότητα της κριτικής θεωρίας, η οποία όπως είδαμε συγκροτείται μέσα από την σχέση γενικού και ειδικού, μορφής και περιεχομένου. Έτσι, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα: Εφόσον η

¹²⁴ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας» ό.π., σ. 13.

υπαρκτική κρίση αφαιρεί από τα συγκεκριμένα περιεχόμενα (από το ειδικό) την στιγμή της συγκρότησης της, ποιοι είναι οι παράγοντες που την δημιουργούν (ως γενικό) αλλά και εξασφαλίζουν την εγκυρότητα της;¹²⁵ Όσον αφορά το πρώτο σκέλος του ερωτήματος (στο δεύτερο θα επανέρθουμε στην συνέχεια) για τον Χορκχάιμερ, συγκροτητικός παράγοντας γένεσης της υπαρκτικής κρίσης είναι η ιστορική μορφή της αστικής κοινωνίας. Συγκεκριμένα η υπαρκτική κρίση βρίσκεται κατά τον συγγραφέα σε πλήρη αντίθεση με τις άλλες κρίσεις που παρατηρούνται σε αστικές και προαστικές κοινωνίες. Συγκεκριμένα, σε διάφορες ιστορικές περιόδους παρατηρούνται διάφορες μορφές κρίσεων οι οποίες φαίνεται να διέπονται από δογματισμό και σχετικισμό και είναι οι εξής:

« Η κατηγορική κρίση που είναι τυπική για την προαστική κοινωνία. Έτσι έχουν τα πράγματα ο άνθρωπος δεν μπορεί να αλλάξει τίποτε. Η υποθετική και η διαζευκτική μορφή κρίσης ανήκουν κυρίως στον αστικό κόσμο: υπό ορισμένες συνθήκες μπορεί να εμφανιστεί αυτό το φαινόμενο, είτε είναι έτσι είτε αλλιώς».¹²⁶

Σε προαστικές κοινωνίες λοιπόν, κυριαρχεί για τον συγγραφέα η κατηγορική κρίση που είναι δογματική, εφόσον υφίσταται μια αμετάβλητη εξω-υποκειμενική κατάσταση πραγμάτων. Αντίθετα, σε αστικές κοινωνίες επικρατεί ο σχετικισμός, εφόσον οι μορφές των κρίσεων κινούνται σύμφωνα με την εργαλειακή χρήση των δεδομένων, των «συνθηκών». Τελικά, σύμφωνα με το Χορκχάιμερ, αυτού του είδους οι κρίσεις, αν και εμφανίζονται διαφορετικές, επιβεβαιώνουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση από την υπαρκτική κρίση της κριτικής θεωρίας, η οποία προκύπτει από την αντίθεση στην κατευναστική λειτουργία των δογματικών και σχετικιστικών κρίσεων της προαστικής και αστικής περιόδου και όπως αναφέρθηκε, αρνείται διαλεκτικά αυτήν την κατάσταση, τονίζοντας οι άνθρωποι μπορούν να την αλλάξουν, καθώς υφίστανται οι συνθήκες για αυτήν την αλλαγή Έτσι, η κριτική θεωρία μέσω της εμμενούς κριτικής καταγγέλλει την ματαίωση των αστικών ιδεωδών του διαφωτισμού μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες,

¹²⁵Για τα προβλήματα γένεσης και -όπως θα δούμε στην συνέχεια- εγκυρότητας στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. Α. Λαβράνου, «Γένεση και εγκυρότητα...», ο.π., σ. 325-341, ιδ. σ. 331.

¹²⁶ Μ.Ηorkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., υπ.20, σ.170.

αλλά την ίδια στιγμή αναδεικνύει ότι υπάρχουν δυναμικές για την πραγμάτωση της ελευθερίας, της ισότητας και της δικαιοσύνης.¹²⁷ Οπότε, η υπαρκτική κρίση έχει δύο βασικές λειτουργίες: την διάγνωση και καταγγελία του δεδομένου, καθώς και την ανάδειξη δυνατοτήτων και προοπτικών που αυτή η κρίση μπορεί να παρουσιάσει.

Σε αντίθεση λοιπόν με τις παραδοσιακές θεωρίες η διπλή αυτή λειτουργία έχει ως βασικό στόχο την αλλαγή και τον επηρεασμό, και όχι απλώς την περιγραφή του αντικειμένου. Ακόμη, όπως δείξαμε, η κρίση αυτή αφορά τόσο την κοινωνική πραγματικότητα, όσο και τις διάφορες θεωρίες που διαμορφώνονται βάση αυτής και έχουν συγκεκριμένο ρόλο απέναντι σε αυτήν: Λόγω της έλλειψης αναστοχασμού στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο συγκρότησης τους, όλες οι παραδοσιακές θεωρίες όπως φάνηκε καταλήγουν να αναπαράγουν το δεδομένο μαζί με τις αντιφάσεις του.

Για τον λόγο αυτό, ο Καβουλάκος υποστηρίζει ότι η χορκχαιμερική υπαρκτική κρίση συνδέει την γνώση και την θεωρία, με την δύναμη απελευθερωτική της πλευρά, δηλαδή την χειραφετητική πλευρά του Λόγου με το διαφέρον για απελευθέρωση και χειραφέτηση.¹²⁸ Αυτός λοιπόν ο Λόγος κατά τον Χορκχάιμερ δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως ένα απόλυτο ανιστορικό ολοκληρωμένο ιδεώδες, ούτε ως υπολογιστικός λόγος των κατακερματισμένων θεωριών, αλλά να είναι πάντοτε προσανατολισμένος στην ανθρώπινη δραστηριότητα τις μεταβολές και αντιθέσεις της κοινωνίας, με σκοπό την αποκάλυψη της ιστορικής αλήθειας και την συνειδητή αλλαγή της υπάρχουσας κατάστασης.

Αυτό το διαφέρον, που αναδεικνύει μία τέτοια πλευρά του λόγου, είναι που μετατρέπει την υπαρκτική κρίση ως συστατικό στοιχείο της κριτικής θεωρίας, καθώς ακριβώς η σύνδεση γνώσης και πράξης, είναι αυτή που όπως είδαμε απωθείται κατά τον συγγραφέα από τις υπάρχουσες -αποστασιοποιημένες από την πραγματικότητα- παραδοσιακές θεωρίες. Ειδικότερα οι μεταφυσικές και ιδεαλιστικές θεωρίες καθώς και οι θετικιστικές, αποσκοπούν όπως φάνηκε κατά τον Χορκχάιμερ στην απομονωμένη και αποσπασμένη ή στην ολοκληρωτική γνώση, η οποία προκύπτει από την άκριτη εμπιστοσύνη στην υπάρχουσα κατάσταση και έτσι, η λειτουργία τέτοιων θεωριών καταλήγει «καθαγιάζοντας τις παρούσες κοινωνικές δομές και τις σχέσεις του ελεύθερου ανταγωνισμού».¹²⁹

¹²⁷ Βλ. Α. Μιχαλάκης, *Ο Μαξ Χορκχάιμερ και το πρόβλημα θεμελίωσης των αξιών*, στο: Κ. Καβουλάκος (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα: 2003, σ. 78.

¹²⁸ Κ. Καβουλάκος, « Πέρα από την μεταφυσική... » .ό.π., σ.119.

¹²⁹ Μ. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 32, η έμφαση δική μου.

Αντίθετα, η κριτική θεωρία, ως θεωρία που εφαρμόζει την ανοικτή υλιστική διαλεκτική και την προσδιορισμένη άρνηση, απέναντι στον θετικισμό και την μεταφυσική, διερευνά τις αντιθέσεις της πραγματικότητας και στοχεύει μέσω της υπαρκτικής κρίσης στην αλλαγή της, χωρίς να την εξυμνεί ή να την διαχωρίζει σε υπερεξιδικευμένες, απομονωμένες ή κλειστές και ολοκληρωμένες στον εαυτό τους σφαίρες. Από αυτήν την άποψη, η σύνδεση θεωρίας και πρακτικής έχει επίγνωση ότι η ενσωμάτωση της θεωρίας στην πραγματικότητα, δεν είναι μια αναγκαστικά επιτυχής διαδικασία αλλά μπορεί, όπως φάνηκε παραπάνω, να αποκοπεί ή ακόμη να αποτύχει μερικώς ή και πλήρως.

Η ενδεχόμενη όμως διάψευση ή αποτυχία, κατά τον Χορκχάιμερ δεν αίρει την προσπάθεια της θεωρίας όσον αφορά την στόχευσή της σε μία έλλογα οργανωμένη πραγματικότητα, και ούτε κατ' αυτόν τον τρόπο ακυρώνει την αξία της, καθώς η διαδικασία της επαλήθευσης της θεωρίας στην πραγματικότητα, μπορεί να μην ισχύει για κάποια στοιχεία της θεωρίας που διαψευστήκαν στην πορεία της ιστορίας. Όμως όταν μία θεωρία διέπεται από ανοικτότητα για διόρθωση και ανακατασκευή των πιθανών σφαλμάτων της, και από την ευρεία σύλληψη της ολότητας των κοινωνικών σχέσεων που οδηγεί στην δυνατότητα της μελλοντικής βελτίωσης των συνθηκών, τότε αυτού του είδους η θεωρία όπως είδαμε, είναι κατά τον συγγραφέα αληθής.¹³⁰

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η υπαρκτική κρίση σε συνδυασμό με την προσδιορισμένη άρνηση, διερευνά τις αξίες της σύγχρονης αστικής κοινωνίας και τον τρόπο με τον οποίο αυτές ματαιώνονται μέσα σε αυτήν, αναδεικνύοντας δυνάμει απελευθερωτικές πτυχές. Όμως, εφόσον όπως διαφάνηκε αυτού του είδους οι δυνατότητες, το ενδιαφέρον και η υπαρκτική κρίση αποτελούν τα κυριότερα αξιακά στοιχεία του μορφικού και περιεχομενικού πυρήνα της θεωρίας, ο Χορκχάιμερ τελικά, αρνείται να προσδιορίσει με συγκεκριμένο τρόπο τις αξίες της κριτικής θεωρίας, καθώς υποστηρίζει ότι αυτό δεν είναι εφικτό για την κριτική υλιστική θεωρία. Συγκεκριμένα ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι το ενδιαφέρον για την αλλαγή των συνθηκών που προκαλούν πόνο και αδικία «μπορεί βέβαια να κατανοηθεί ψυχολογικά και ιστορικά, αλλά δεν μπορεί να αιτιολογηθεί γενικά».¹³¹

Αυτό σημαίνει, ότι ενώ η κριτική θεωρία τονίζει τις αξίες που ματαιώνονται στην αστική κοινωνία, και ταυτόχρονα εγείρει αξιώσεις αλλαγής των υπαρχουσών

¹³⁰ Βλ. M.Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 36-37.

¹³¹ M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» ό.π., σ. 58.

συνθηκών, την ίδια στιγμή αρνείται συνειδητά να τις θεμελιώσει. Υπάρχει λοιπόν ακόμη μια συνειδητή φαινομενική αντίφαση η οποία έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό σύγχρονες αναλύσεις της χορκχαιμερικής κριτικής θεωρίας. Για τον Κ. Ψυχοπαίδη, ενώ ο Χορκχάιμερ αντιλαμβάνεται όπως είδαμε την προσδιορισμένη άρνηση ως απελευθερωτική δυνατότητα, εκλείπει από την θεωρία μια ορθολογική αξιοθεσία της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία θα λειτουργεί δεσμευτικά για το πράτειν.¹³²

Πράγματι, όπως είδαμε και στην αρχή του κειμένου, ο συγγραφέας επικαλείται μαρξικές αξίες χειραφέτησης και αλλαγής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων μέσω ενός ορθολογικού σχεδιασμού της οικονομίας, και μέσω της ανθρώπινης εργασίας. Όμως, δεν συγκεκριμενοποιείται ο τρόπος με τον οποίο η εργασία θα συμβάλει σε αυτόν τον σχεδιασμό, αλλά ούτε και τα χαρακτηριστικά που θα μπορεί να λάβει αυτός ο οικονομικός μετασχηματισμός. Επίσης δεν προσδιορίζεται και το υποκείμενο πραγμάτωσης αυτών των αξιών, πάρα μόνο γίνονται αφηρημένες επικλήσεις της επαναστατικής δραστηριότητας και των «κοινωνικών αγώνων», καθώς και σε έναν «πολύ στενό κύκλο αλληλέγγυων αγωνιστών».¹³³

Ακόμη, όπως είδαμε και παραπάνω, τα περιεχόμενα της βούλησης για κοινωνικό μετασχηματισμό και χειραφέτηση, αφήνονται εκτός κριτικής, και αυτό ακριβώς δημιουργεί ένα σχετικιστικό έλλειμμα εγκυρότητας, στην διαλεκτική ολότητα της κριτικής θεωρίας. Αυτό συμβαίνει, καθώς όπως φάνηκε, ο συγγραφέας δεν προσδιορίζει με συγκεκριμένο τρόπο τι ακριβώς πρέπει να αρθεί μέσω της υπαρκτικής κρίσης –δομικά και περιεχομενικά- ώστε να πραγματοποιηθεί σε συνολικό επίπεδο αυτή η βούληση και αυτό το ενδιαφέρον. Κατ' αυτόν τον τρόπο δηλαδή, δεν διερευνούνται σε βάθος οι κοινωνικές σχέσεις που αίρονται και θα μπορούσαν να επιφέρουν την κοινωνική αλλαγή και έτσι, υπονομεύεται η εγκυρότητα της κριτικής θεωρίας εφόσον σχετικοποιούνται ιστορικά όλα τα ειδικά περιεχόμενα που θα μπορούσαν να νομιμοποιήσουν το γενικό πλαίσιο της υπαρκτικής κρίσης.¹³⁴

Αυτή η σχετικοποίηση, προκύπτει από τρία άμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους σημεία τα οποία εμφανίζονται να ανακυκλώνουν προβληματικές της χορκχαιμερικής κριτικής θεωρίας. Αρχικά η έλλειψη περιεχομενικής κριτικής των κοινωνικών

¹³² Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας*, στο: Κ. Καβουλάκος (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα: 2003, σ. 264.

¹³³ Μ. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 60, η έμφαση δική μου.

¹³⁴ Βλ. και Α. Λαβράνου, «Γένεση και εγκυρότητα...», ό.π., σ. 325-341, ιδ. σ. 327..

σχέσεων η οποία έγκειται στην γενικότερη έλλειψη θεμελίωσης ενός συνεκτικού αξιακού πλαισίου, συνιστάτε στο γεγονός, ότι ενώ η χορκχαιμερική προσδιορισμένη άρνηση στοχεύει στην συνειδητοποίηση των ματαιωμένων αξιών και ιδανικών, ιστορικά δεν έχει επέλθει για τον συγγραφέα συνειδησιακά αυτή η απελευθερωτική προοπτική. Αυτό συμβαίνει, καθώς όπως είδαμε η βούληση για έναν ορθολογικό οικονομικό σχεδιασμό και την απελευθερωτική δράση υπάρχει σε «στρεβλή μορφή», αλλά και η «πρακτική επικύρωση» της αληθούς απελευθερωτικής θεωρίας στην σύγχρονη εποχή είναι για τον συγγραφέα αδύνατη.¹³⁵

Ακόμη, συνδεδεμένο με αυτήν την αδυναμία, είναι το γεγονός ότι ο Χορκχάιμερ προσδιορίζει την κριτική θεωρία ως ολιστική κριτική του υπάρχοντος που στοχεύει στον πλήρη μετασχηματισμό της παρούσας δομής της κοινωνίας, κατά τον οποίο θα μεταβληθούν ριζικά όλες η υπάρχουσες κατηγορίες τα περιεχόμενα τους, και οι σχέσεις μεταξύ κοινωνικού και ατομικού εφόσον πλέον τα άτομα θα αποτελούν συστατικά στοιχεία μίας αλληλέγγυας και «ελεύθερα αυτό-καθοριζόμενης κοινωνίας».¹³⁶ Με αυτό τον τρόπο όμως, εκτός από την αδυναμία σαφούς προσδιορισμού των στοιχείων που θα οδηγήσουν στην κοινωνία αυτή (το οποίο όπως είδαμε προκύπτει από την έλλειψη περιεχομενικής κριτικής και από την αδυναμία εντοπισμού απελευθερωτικών δυνατοτήτων στην νεωτερικότητα) δημιουργείται ένα πρόβλημα στον χρονικό ορίζοντα της υπαρκτικής κρίσης, η οποία δεν στοχεύει στην παρούσα κοινωνία –εφόσον δεν εντοπίζονται απελευθερωτικές δυνατότητες σε αυτήν- αλλά σε μια άλλη ριζικώς διαφορετική η οποία θα παράγει τις δικές της αξίες.¹³⁷

Το πρόβλημα αυτό, εκτός του ότι περιλαμβάνει όπως είδαμε σχετικιστικά στοιχεία, συμπληρώνεται και με δογματικά, ιδιαίτερα μέσω των ουτοπικών θέσεων του Χορκχάιμερ περί της επαναστατικής δραστηριότητας η οποία θα επιφέρει, όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, την δημιουργία της «αυτοσυνείδητης ανθρωπότητας» ενός δηλαδή μελλοντικού συλλογικού υποκειμένου το οποίο θα

¹³⁵ Βλ. M.Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 60. Βλ. επίσης Κ. Ψυχοπαίδης «προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας» στο: «Κριτική θεωρία...» ό.π., σ. 272.

¹³⁶ M. Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π, σ. 45.

¹³⁷Κ. Ψυχοπαίδης, «προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας», στο: «Κριτική θεωρία...» ό.π., σ. 263-264. Βλ. και Α. Μιχαλάκης «Ο Μαξ Χορκχάιμερ και το πρόβλημα...», στο: Κ. «Κριτική θεωρία...» ό.π., σ. 78-79.

υφίσταται «σε μια κατάσταση πραγμάτων χωρίς εκμετάλλευση και καταπίεση».¹³⁸ Με τον τρόπο αυτό, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, ότι αναιρείται δογματικά η ανοικτότητα της διαλεκτικής διαδικασίας, εφόσον μέσω της αυτοσυνείδητης ανθρωπότητας, επέρχεται η αντιδιαλεκτική εξάλειψη όλων των αντιθέσεων μέσω της σύμπτωσης αντικειμένου και υποκειμένου, και της εναρμόνισης της ελευθερίας με την αναγκαιότητα. Για τον λόγο αυτό ο Χορκχάιμερ φαίνεται να υποπίπτει σύμφωνα με τον Καβουλάκο σε ένα είδος «μεταφυσικού ουτοπισμού» με την έννοια ενός ιδεαλιστικού τέλους, της σύμπτωσης υποκειμένου και αντικειμένου της ιστορίας.¹³⁹

Φυσικά, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός, ότι ο Χορκχάιμερ θέτει αυτήν την κατάσταση ως ιδεατή, με στόχο να τονίσει ότι υπάρχουν επαναστατικές προοπτικές χειραφέτησης, ενώ ταυτόχρονα, συνεχώς αρνείται τις ιδέες ενός τελικού καθορισμού μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατάστασης χωρίς αντιθέσεις.¹⁴⁰ Αυτές όμως οι απελευθερωτικές προοπτικές- στον εντοπισμό των οποίων στοχεύει η υπαρκτική κρίση μέσω της ανοικτής διαλεκτικής διαδικασίας- όπως είδαμε, δεν αναπτύσσονται περαιτέρω και αυτό ακριβώς παραμένει κατά την γνώμη μου ένα ελλειμματικό στοιχείο.

Ο λόγος αυτής της αδυναμίας θεμελίωσης ενός συγκεκριμένου αξιακού πλαισίου χειραφετητικής δράσης, συνίσταται όπως γίνεται φανερό για ακόμη μια φορά, στην επίμονη άρνηση του Χορκχάιμερ προς οποιαδήποτε είδος συστηματικής και απόλυτης θεμελίωσης. Για τον συγγραφέα, προσπάθειες όπως η «κλίση προς μια ορισμένη διάθεση ζωής (Σπινόζα) όσο και προς τις ρίζες του σκέπτεσθαι (γερμανικός ιδεαλισμός)»,¹⁴¹ απολυτοποιούν ιστορικά αναδυόμενες και μεταβλητές αξίες,

¹³⁸ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ 59.

¹³⁹ K. Καβουλάκος, « Πέρα από την μεταφυσική... » .ό.π., σ. 82 κ.έ

¹⁴⁰ Για παράδειγμα ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι: « Με το τέλος της κατάστασης εκείνης στην οποία οι αντιθέσεις μεταξύ των γενικών και των επιμέρους στόχων [...] καθώς και η ιδέα ότι η ατομιστική αρχή έχει πλήρως ξεπεραστεί βασίζεται εν μέρει σε μια συνειδητή εξαπάτηση και σε μια ανίσχυρη ονειροφαντασία». M.Horkheimer, «Το πρόβλημα της αλήθειας», ό.π., σ. 45. Αυτό βέβαια επισημαίνει και ο K. Καβουλάκος, « Πέρα από την μεταφυσική... » .ό.π., σ. 85-86 υπ. 29 όπου διαπιστώνεται ότι κύριο στοιχείο της χορκχαιμερικής θεωρίας είναι ο αντιθεμελιωτικός και αντιδογματικός χαρακτήρας και έτσι αυτού του είδους η κριτική χαρακτηρίζεται «πολύ αυστηρή» και ενδεχομένως δάνειο της θεωρητικής «συνήθειας του Μαρκούζε να σκέπτεται με βάση το εγγεγραμμένο πρότυπο φιλοσοφίας της ταυτότητας».

¹⁴¹ M. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» ό.π., σ. 73-74.

μεταμφιέζοντάς τις ως αιώνιες και αναπαράγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το στρεβλό υπάρχον.

Έχοντας συνείδηση της ιστορικότητας του περιεχομένου των αξιακών πλαισίων και κανόνων, η κριτική θεωρία δεν απωθεί τις αξίες συνολικά, αλλά απομακρύνεται από τέτοιου είδους έσχατες θεμελιώσεις που αποκρύπτουν το πραγματικό ιστορικό-κοινωνικό περιεχόμενο των αξιών,¹⁴² και ταυτόχρονα, απορρίπτει και τις απολύτως υποκειμενιστές σχετικιστικές αξίες του θετικισμού.¹⁴³ Για τον λόγο αυτό ο συγγραφέας υποστηρίζει πως δεν υπάρχουν γενικά υπερϊστορικά κριτήρια για την κριτική θεωρία αλλά μόνο: «το ιδιαίτερο δικό της συμφέρον για την άρση της κοινωνικής αδικίας. Αυτή η αρνητική διατύπωση είναι το υλιστικό περιεχόμενο της ιδεαλιστικής έννοιας του Λόγου».¹⁴⁴

Ο Λόγος λοιπόν της κριτικής θεωρίας, εμφανίζεται ως αντίστροφος του υπερϊστορικού εξω-ατομικού και κατευναστικού Λόγου του ιδεαλισμού, στοχεύοντας στην ανάπτυξη αυτού του συγκεκριμένου ενδιαφέροντος. Έτσι η μετατροπή της ιδεαλιστικής διαλεκτικής σε υλιστικής και ανολοκλήρωτης εστιάζει, μέσω της προσδιορισμένης άρνησης και της υπαρκτικής κρίσης, στην υπόδειξη των πραγματικών νεωτερικών αξιών που ματαιώνονται, με πλήρη συνείδηση της ματαίωσης αυτής¹⁴⁵, με στόχο την συνειδητοποίησης της, και την προοπτική αλλαγής αυτό ακριβώς αποτελεί την αναφαίρετη αξία της κριτικής θεωρίας.

¹⁴²Για τον λόγο αυτό σύμφωνα με τον συγγραφέα: «στον υλισμό δεν λείπουν τα ιδανικά. Καθορίζονται διεξοδικά από τις ανάγκες του συνόλου και γίνονται αντάξια αυτού που είναι δυνατό με τις παρούσες ανθρώπινες δυνάμεις στο ορατό μέλλον. Αλλά ο υλισμός παραιτείται από το να θεμελιώνει ιδεώδη της ιστορίας και του παρόντος ως ανεξάρτητες ιδέες από τον άνθρωπο». Μ. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» ό.π, σ. 57.

¹⁴³ Βλ. Μ. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» ό.π, σ. 457.

¹⁴⁴ Μ. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 61.

¹⁴⁵ Η μη συνειδητοποίηση αυτής της ματαίωσης και η προσπάθεια απόκρυψής και ιδεολογικής δικαιώσής της, είναι για τον Χορκχάιμερ ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταφυσικής και του ιδεαλισμού που έρχονται σε αντίθεση με την υλιστική κριτική θεωρία η οποία καταδεικνύει αυτήν την διαδικασία. Για τον συγγραφέα λοιπόν: «σε κάθε είδος φιλοσοφίας που αναλαμβάνει να δικαιολογήσει την αστήρικτη ελπίδα ή και μόνο να συγκαλύψει την αδυναμία της για βασιμότητα, ο υλισμός βλέπει μια εξαπάτηση για τον άνθρωπο. Μαζί με όλη την αισιοδοξία που θέλει να παρουσιάζει σε σχέση με την μεταβολή των αναλογιών, με όλη την εκτίμηση της ευτυχίας, που πηγάζει από την εργασία για μεταβολή και από την αλληλεγγύη, φέρνει μέσα του ένα απαισιόδοξο στοιχείο. Η περασμένη αδικία δεν μπορεί να αντικατασταθεί. Τα πάθη των παρεχόμενων γενεών δεν βρίσκουν κανένα τέλος.» Μ. Horkheimer, «Υλισμός και μεταφυσική» ό.π, σ. 50

Ακόμη, η κριτική που εκθέσαμε παραπάνω περί δογματικών και σχετικιστικών στοιχείων που προκύπτουν από την έλλειψη εντοπισμού απελευθερωτικών δυνατοτήτων στο παρόν και συγκεκριμένης αξιοθεσίας, φαίνεται να αίρεται, όπως θα δούμε αναλυτικά στην συνέχεια, μέσω της ερευνητικής προσπάθειας του Χορκχάιμερ και άλλων μελών του Ινστιτούτου, να συντονιστεί η οικονομική και κοινωνική θεωρητική ανάλυση, με την ερευνητική ένταξη ψυχικών και πολιτισμικών περιεχομένων. Αυτή η ολιστική θεώρηση είναι ιδιαίτερα επίκαιρη και ριζοσπαστική καθώς έχει όπως θα φανεί ως στόχο την συνολική ερμηνεία της άδικης και αντιφατικής κοινωνικής τάξης, με στόχο τον συγκεκριμένο ιστορικό εντοπισμό δυνάμει απελευθερωτικών ωθήσεων. Όμως, τελικά, σε αυτού του είδους την προσπάθεια, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στην συνέχεια, εντοπίζονται κάποιες-συνδεόμενες με τις παραπάνω- ελλείψεις και αδυναμίες, οι οποίες σχετίζονται με ένα έλλειμμα συντονισμού της κριτικής θεωρίας με τον κύριο στόχο και το συγκροτητικό της πλαίσιο, την δράση.

6. Αντινομίες διαλεκτικής διαμεσολάβησης έκθεσης και έρευνας, θεωρίας και πράξης.

Όπως φάνηκε παραπάνω, παρ' όλο που ο Χορκχάιμερ δεν θεμελιώνει ένα συνεκτικό αξιακό πλαίσιο, προωθούνται αξίες προσανατολισμένες στην πράξη, οι οποίες έχουν συγκροτητικό πυρήνα την ριζική αλλαγή του υπάρχοντος «μέσω κοινωνικών αγώνων».¹⁴⁶ Οι αγώνες αυτοί επιφέρουν για τον συγγραφέα «νέες κοινωνικές μορφές»¹⁴⁷ οι οποίες προκύπτουν από μια έλλογη κοινωνική οργάνωση που συμπεριλαμβάνει την συνειδητοποίηση της εργασιακής διαδικασίας και τον σκόπιμο προσανατολισμό της, καθώς και μία έλλογη οργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας.¹⁴⁸

Είναι φανερό ότι ο συγγραφέας επεξεργάζεται μαρξιστικές αξίες που προκύπτουν από την διαλεκτική παραγωγικών σχέσεων και δυνάμεων. Όπως για τον Μαρξ έτσι και για τον Χορκχάιμερ ο δυναμικός χαρακτήρας της εργασίας διαμορφώνει διαλεκτικά την κοινωνική πρακτική προσφέροντας δυνατότητες απελευθέρωσης και πραγματικής κοινωνικής δικαιοσύνης¹⁴⁹. Ο συγγραφέας όμως δεν θεμελιώνει τις θέσεις αυτές περαιτέρω, καθώς όπως είδαμε δεν ενδιαφέρεται για την οικοδόμηση μιας υπερϊστορικής ολοκληρωμένης κοσμοθεωρίας, αλλά για την δημιουργία της ιστορικά διαφορετικής κάθε φορά υπαρκτικής κρίσης, που αποτελεί την διαμεσολάβηση της θεωρίας και της πράξης, μέσω της ανάδειξης απελευθερωτικών δυνατοτήτων (ακόμη και αν όπως είδαμε οι ίδιες δεν επαληθευτούν στο μέλλον).

Επιπλέον εκτός από τους θεωρητικούς λόγους που οδηγούν τον συγγραφέα στην απομάκρυνση από ορθόδοξα μαρξιστικά προστάγματα υπάρχουν και ιστορικοί: Η σταδιακή ανάπτυξη του εθνικοσοσιαλισμού, η αποτυχία αφενός του εργατικού κινήματος στην δυτική Ευρώπη και αφετέρου των προσπαθειών σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στην Ρωσία, οδήγησαν στην απώλεια της πίστης στις μαρξικές

¹⁴⁶ M. Horkheimer, «Υστερόγραφο», *ό.π.*, σ. 66.

¹⁴⁷ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 46.

¹⁴⁸ Βλ. M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 36 κ.έ.

¹⁴⁹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 32-33 Βλ. ακόμη Κ. Καβουλάκος, «πέρα από την μεταφυσική και τον επιστημονισμό...», *ό.π.*, σ. 116-117.

προβλέψεις περί κοσμοϊστορικού ρόλου του προλεταριάτου.¹⁵⁰ Έτσι ο συγγραφέας επικεντρώνει την ανάλυση του στην ιστορικά προσδιορισμένη ολότητα της παρούσας κοινωνικής μορφής, στον τρόπο δηλαδή που οι αλλαγές στο οικονομικό πεδίο επηρεάζουν άμεσα τα συνειδησιακά περιεχόμενα, και πολιτισμικές πτυχές.

Για τον Χορκχάιμερ, η μετάβαση από τον φιλελεύθερο στον μονοπωλιακό καπιταλισμό του 20^{ου} αιώνα, ενισχύει την οικονομική κυριαρχία, καθώς καθιστά ακόμα πιο εξαρτημένο τον πολιτισμό από την οικονομία. Αυτό συμβαίνει εφόσον η παρακμή της σχετικά αυτόνομης αστικής προσωπικότητας και ιδεολογίας, σε συνδυασμό με την κυριάρχηση των τεχνοκρατών και των «βιομηχανικών και πολιτικών ηγετικών κλικών»¹⁵¹, μεταβάλλει τις συνειδήσεις «υποβιβάζοντας τα περισσότερα άτομα σε απλά μέσα»¹⁵² εμποδίζοντας έτσι την οποιαδήποτε ικανότητα αντίστασης.

Έτσι λοιπόν, κύριο μέλημα του Χορκχάιμερ στις αρχές τις δεκαετίας του 30', είναι η διερεύνηση της σύγχρονης κοινωνική πραγματικότητας όχι μόνο με οικονομικούς όρους, αλλά με έναν ολιστικό τρόπο ο οποίος θα υπερέβαινε τον μαρξιστικό οικονομισμό, και ταυτόχρονα θα συνιστούσε επιστροφή στην μαρξική υλιστική διαλεκτική μεταξύ έρευνας και έκθεσης (Darstellung), κατά την οποία: «η έρευνα πρέπει να αφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες της, να αναλύσει τις διάφορες μορφές εξέλιξής της και να αναπτύξει τον εσωτερικό τους δεσμό, ώστε η έκθεση να αποτυπώνει την πραγματική κίνηση της ζωής της ύλης».¹⁵³

Σύμφωνα με αυτό το μαρξικό μεθοδολογικό πρότυπο, η διαλεκτική έρευνας και έκθεσης, στο Χορκχάιμερικό έργο, αποτελεί τον συνδυασμό εμπειρικών ερευνών με την ανοικτή θεωρητική επεξεργασία τους, με στόχο την ολότητα της θεωρίας και την δυναμική διάδραση φιλοσοφίας και επιστήμης, γενικού και επιμέρους, καθώς και θεωρητικής εργασίας και πρακτικής. Για τον Χορκχάιμερ με σκοπό την συγκρότηση μιας απελευθερωτικής σκέψης και θεωρίας θα πρέπει κανείς «να μην εμμένει στην καταγραφή και την πρόγνωση γεγονότων, στον καθαρό υπολογισμό αλλά να μάθει να

¹⁵⁰ Για τον λόγο αυτό ο Τζέυ υποστηρίζει ότι «Η κριτική θεωρία είχε εν μέρει αναπτυχθεί ως απάντηση στην αποτυχία του παραδοσιακού μαρξισμού να εξηγήσει την απροθυμία του προλεταριάτου να εκπληρώσει τον ιστορικό του ρόλο» M. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», ό.π., σ. 116.

¹⁵¹ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 55.

¹⁵² M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» ό.π., σ. 56.

¹⁵³ K. Marx, «Το κεφάλαιο», ό.π., σ.25, η υπογράμμιση δική μου. Για την διαλεκτική έκθεσης-έρευνας βλ. επίσης K. Καβουλάκος, «πέρα από την μεταφυσική και τον επιστημονισμό...», ό.π., σ. 136-140.

βλέπει πίσω από τα γεγονότα, να διακρίνει την επιφάνεια από την ουσία, χωρίς να θεωρεί την πρώτη ασήμαντη, και να διορθώνει συνεχώς την συνολική του εμπειρία με γνώμονα ορισμένους στόχους, χωρίς βέβαια να την νοθεύει, δηλαδή να μάθει να σκέφτεται διαλεκτικά.»¹⁵⁴

Ο συνδυασμός αυτός σύμφωνα με τον Καβουλάκο αποτελεί την προσπάθεια θεωρητικής προσέγγισης μιας υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, η οποία όμως θα υπερβαίνει τόσο τον μαρξιστικό οικονομισμό όσο και τον «εγελομαρξιστικό ιστορικοφιλοσοφικό ολισμό»¹⁵⁵, μέσω της ενσωμάτωσης της επιστήμης της ψυχολογίας. Έτσι ήδη στο κείμενο του 1932 με τίτλο *ιστορία και ψυχολογία*,¹⁵⁶ ο συγγραφέας κινείται σε συμφωνία με το μαρξικό υστορικο-υλιστικό διαλεκτικό μοντέλο, κατά το οποίο κινητήρια δύναμη της ιστορίας δεν αποτελεί το εγγειανό αυτοεκδιπλούμενο πνεύμα που ολοκληρώνεται κατά την ιστορική πορεία,¹⁵⁷ αλλά «η διαλεκτική ανάμεσα στις ποικίλες ανθρώπινες δυνάμεις που αυξάνονται στην αντιπαράθεση με την φύση».¹⁵⁸

Όμως για τον συγγραφέα αν αυτό το οικονομικό σχήμα της αντιπαράθεσης με την φύση (δηλαδή η διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων) προσλάβει καθολική ερευνητική και προβλεπτική ισχύ, τότε υπάρχει το ενδεχόμενο της μετατροπής του σε μία δογματική μεταφυσική η οποία καταργεί την ίδια την υλιστική ανοιχτή διαλεκτική διαδικασία. Έτσι, η έρευνα και η οικονομική θεωρία της κοινωνίας δεν παύουν για τον συγγραφέα να θεωρούνται στην δεδομένη ιστορική στιγμή ως η «κινητήρια δύναμη της ιστορίας», αλλά με στόχο μια ολιστική συγκρότηση, πρέπει να συμπληρωθούν από την περιεχομενική διερεύνηση των ανθρώπινων ορμών και των διαμεσολαβήσεων μεταξύ οικονομικής αναπαραγωγής, ψυχικών δυνάμεων και πολιτισμικής εξέλιξης.¹⁵⁹ Για τον λόγο αυτό εισάγεται η ψυχολογία, ως «ψυχολογία του ασυνειδήτου» δηλαδή ως ψυχανάλυση, η οποία

¹⁵⁴ M. Horkheimer, «Η νεότερη επίθεση...» *ό.π.*, σ. 460.

¹⁵⁵ Βλ. Κ. Καβουλάκος, «πέρα από την μεταφυσική και τον επιστημονισμό...» *ό.π.*, σ. 135 κ.έ όπου μεταξύ άλλων επισημάνεται η απομάκρυνση του Χορκχάμερ από τον Λουκατσιανο ολισμό της πραγματοποιητικής σύλληψης της ιστορικής ανάπτυξης.

¹⁵⁶ M. Horkheimer, *Ιστορία και ψυχολογία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου στο: Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επίμ.), *επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, νήσος: Αθήνα, 1996, σ. 191-203.

¹⁵⁷ Βλ. M. Horkheimer, «Ιστορία και ψυχολογία» *ό.π.*, σ. 193 κ.έ.

¹⁵⁸ M. Horkheimer, «Ιστορία και ψυχολογία» *ό.π.*, σ. 198.

¹⁵⁹ M. Horkheimer, «Ιστορία και ψυχολογία» *ό.π.*, σ. 199-201.

διερευνά σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ «τους βαθύτερους ψυχικούς παράγοντες μέσω των οποίων η οικονομία καθορίζει τους ανθρώπους». ¹⁶⁰

Η ψυχανάλυση λοιπόν, θα πρέπει να συνιστά για τον συγγραφέα μία «βοηθητική επιστήμη της ιστορίας»¹⁶¹, η οποία στοχεύει στην εις βάθος κατανόηση της διατήρησης της κατεστημένης αντιφατικής και άδικης κοινωνικής τάξης¹⁶², αλλά και στην ανάδειξη προοπτικών για την υπέρβασή της. Συγκεκριμένα για τον Χορκχάιμερ

«Η ανακάλυψη των ψυχικών διαμεσολαβήσεων ανάμεσα στην οικονομική και την υπόλοιπη πολιτιστική εξέλιξη δεν θα καταρρίψει την θέση ότι οι ριζικές οικονομικές αλλαγές ακολουθούνται από ριζικές πολιτιστικές αλλαγές, αλλά ενδέχεται να μην οδηγήσει απλώς σε μια κριτική της αντίληψης περί λειτουργικών σχέσεων ανάμεσα σε δύο σειρές, παρά να ενισχύσει την υπόθεση ότι η διαδοχική τους σειρά μπορεί κάποτε στο μέλλον να αλλάξει ή να αντιστραφεί». ¹⁶³

Αυτή η αντιστροφή, είναι για τον Χορκχάιμερ το κύριο καθήκον της θεωρίας η οποία ξεπερνώντας τον μαρξιστικό οικονομισμό θα ενσωμάτωνε αυτές τις θέσεις περί ψυχανάλυσης και πολιτισμού στην εμπειρική έρευνα με στόχο μία ολιστική, επαναστατική θεωρία της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας. Όπως ανέφθηκε παραπάνω, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1930, με τις απογοητευτικές οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, ανάμεσα στις οποίες η ενσωμάτωση και ήττα του εργατικού κινήματος αλλά και η έξαρση των φασιστικών συνθημάτων για την «λαϊκή κοινότητα»¹⁶⁴ καθίσταται αναγκαία μια ριζοσπαστική ολιστική θεωρία που θα διακρίνει τα βαθύτερα αίτια της όλης κατάστασης, ξεπερνώντας τις μαρξιστικές ορθοδοξίες και την στενή οικονομικοκεντρική ανάλυση, προωθώντας την χειραφετητική πράξη.

¹⁶⁰ M. Horkheimer, «Ιστορία και ψυχολογία» *ό.π.*, σ. 202.

¹⁶¹ M. Horkheimer, «Ιστορία και ψυχολογία» *ό.π.*, σ. 201.

¹⁶² Στοχεύει δηλαδή στην ερμηνεία του γεγονότος ότι «οι άνθρωποι διατηρούν οικονομικές συνθήκες ξεπερασμένες από τις δυνάμεις και τις ανάγκες τους αντί να τις αντικαθιστούν με μια ανώτερη και πιο ορθολογική μορφή οργάνωσης». M. Horkheimer, «Ιστορία και ψυχολογία» *ό.π.*, σ. 202.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 201.

¹⁶⁴ M. Horkheimer, «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» *ό.π.*, σ. 61.

Βέβαια, η διαπίστωση περί «οικονομικού καθορισμού των ανθρώπων» καθώς και η ακολουθία των πολιτιστικών αλλαγών μετά της οικονομικές δεν αναιρεί την ρητή προτεραιότητα του οικονομικού πεδίου έναντι των άλλων, σχετικοποιώντας έτσι την θέση περί εξάλειψης λειτουργιστικών σχέσεων και περί πραγματικής υπέρβασης του μαρξιστικού οικονομισμού.¹⁶⁵ Παρά όμως την σχετικότητα αυτής της υπέρβασης στην οποία θα επανέλθουμε στην συνέχεια, ο συγγραφέας εστιάζει όχι στην συσκότιση των δυνάμεων της αντιπαράθεσης του ανθρώπου με την φύση –οι οποίες όπως είδαμε αποτελούν τον κυρίαρχο μορφοποιητικό παράγοντα της ιστορίας- αλλά σε μια προσπάθεια εμβάθυνσης του κλασικού ιστορικο-ουλιστικού μοντέλου στην αποκάλυψη περαιτέρω περιεχομένων, ψυχολογικών και πολιτισμικών πτυχών, πέρα από την στενή διερεύνηση των οικονομικών μόνο όρων.

Αυτή η ολιστική θεωρία που προσφέρει μια συνολική εικόνα της κατεστημένης κοινωνικής τάξης, θεμελιώνεται μέσω της διαλεκτικής έκθεσης-έρευνας η οποία ενσωματώνει αυτές τις πτυχές στην εμπειρική μελέτη των διαφόρων σύγχρονων κοινωνικών πεδίων. Όμως, ευλόγως σε αυτό το σημείο μπορεί να προκύψει το εξής ερώτημα: Με ποιόν τρόπο μπορεί η κριτική θεωρία εφόσον αντιτίθεται στα διαστρεβλωτικά υπολογιστικά κριτήρια της παραδοσιακής θεωρίας και του κατεστημένου τρόπου παραγωγής ειδικευμένης έρευνας, μπορεί να ενσωματώσει τέτοιου είδους στοιχεία στις δικές τις αναλύσεις; Εφόσον λοιπόν τα ήδη υπάρχοντα προκατασκευασμένα μεθοδολογικά εργαλεία και τα διάφορα πορίσματα που υφίστανται για την μελέτη αυτών των διαφορετικών πεδίων ενσωματώνονται στην μεθοδολογική έρευνα της κριτικής θεωρίας, χωρίς προηγούμενη γνωσιοθεωρητική αναθεώρηση και κριτική, αντιβαίνουν στον αντιθετικιστικό και κριτικό χαρακτήρα της θεωρίας, επιφέροντας όπως θα δούμε στην συνέχεια αναλυτικά, την υιοθέτηση λειτουργιστικών αντιλήψεων στα πεδία μελέτης.¹⁶⁶

Πράγματι λοιπόν, τέτοιου είδους ανεπάρκειες οδήγησαν τον Χορκχάιμερ να εγκαταλείψει από το 1937 και μετά την εμπειρική έρευνα και να αποστασιοποιηθεί περαιτέρω από αυστηρά επιστημονικά προστάγματα. Αξίζει λοιπόν να δούμε εν συντομία το σημαντικότερο ερευνητικό έργο του Ινστιτούτου με σκοπό να φωτιστούν επί μέρους πτυχές της χορκχαιμερικής κοινωνικής θεωρίας που οδήγησαν σε αυτήν

¹⁶⁵ Βλ. και Κ. Καβουλάκος, «πέρα από την μεταφυσική...».ό.π., σ. 152.

¹⁶⁶ Βλ. και Κ. Καβουλάκος, «Πέρα από την μεταφυσική...».ό.π., σ. 140.

την αποστασιοποίηση, και να κατανοηθούν οι αντινομίες και οι ανεπάρκειες της διαλεκτικής έρευνας- έκθεσης.

Η σημαντικότερη εμπειρική εργασία του Ινστιτούτου δημοσιεύτηκε το 1936 από τον Χορκχάιμερ, τον Μαρκούζε και τον Φρόμ και αφορούσε τον κοινωνικοποιητικό ρόλο της οικογένειας στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες με τίτλο: *Μελέτες για την αυθεντία και την οικογένεια*.¹⁶⁷ Σκοπός αυτής της μελέτης ήταν η εκ βάθους διερεύνηση των εξουσιαστικών ρόλων και σχέσεων μέσα στην κοινωνία καθώς σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ σε κάθε ιστορική περίοδο –ανεξάρτητα με τις δομικές διαφοροποιήσεις- υπάρχουν εξουσιαστικές σχέσεις οι οποίες καθορίζουν την εκάστοτε κοινωνική μορφή¹⁶⁸. Έτσι για τον συγγραφέα η «αυθεντία είναι μια κεντρική ιστορική κατηγορία η οποία παίζει καθοριστικό ρόλο στην ζωή των ατόμων στα πιο διαφορετικά πεδία και σε όλες τις εποχές, λόγω της ίδιας της δομής της ανθρώπινης κοινωνίας».¹⁶⁹

Η δομή αυτή, σε πρώτο επίπεδο ερμηνεύεται σε συμφωνία με το μαρξιστικό μοντέλο, βάσει της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνίας μέσω της εργασίας, κατά την οποία τα άτομα, οι σχέσεις αλλά και οι τρόποι αντίδρασης διαμορφώνονται μέσω της αναπαραγωγής και επιβολής εξουσιαστικών μοτίβων, δηλαδή μέσω της αυθεντίας.¹⁷⁰ Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η κοινωνική δομή ερμηνεύεται μέσω της διερεύνησης των ψυχικών όπως είδαμε περιεχομένων, αλλά και μέσω μίας υλιστικής θεώρησης του πολιτισμού, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την μεταφυσική θεώρηση της πορείας του πολιτισμού ως μια αυτοεκδίπλωση ενός παγκόσμιου πνεύματος. Η θεώρηση αυτή προσπαθεί για τον συγγραφέα

¹⁶⁷ Το θεωρητικό κομμάτι της μελέτης είναι δημοσιευμένο στα ελληνικά: Μ. Horkheimer, E. Fromm, H. Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, μτφρ. Λ. αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996. Το «Γενικό μέρος» το οποίο συνέγραψε ο Χορκχάιμερ (όπου εκεί θα επικεντρωθεί και η ανάλυση) είναι στο ίδιο , σ. 25-119. Ακόμη αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή δεν είναι η μοναδική έρευνα που είχε διεξάγει το ινστιτούτο. Σύμφωνα με τον Τζέυ, η πρώτη ερευνητική προσπάθεια της σχολής, από την στιγμή που ανέλαβε ο Χορκχάιμερ την διεύθυνση της το 1930, ήταν μία εμπειρική μελέτη σχετικά με την νοοτροπία των εργατών στην δημοκρατία της Βαϊμάρης, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ με ικανοποιητικό τρόπο. Βλ. Μ. Jay, «Η διαλεκτική φαντασία», ό.π., σ. 116.

¹⁶⁸ Μ. Horkheimer, «Γενικό μέρος» ό.π., σ. 49-50.

¹⁶⁹ Μ. Horkheimer, «Γενικό μέρος» ό.π., σ. 50 η έμφαση δική μου.

¹⁷⁰ Βλ. Μ. Horkheimer, «Γενικό μέρος» ό.π., σ. 50-51.

« να κατανοήσει τους μετασχηματισμούς της ανθρώπινης φύσης στην πορεία της ιστορίας από διαφορετική κάθε φορά μορφή της υλικής διαδικασίας ζωής της κοινωνίας. Οι μεταβολές στην ψυχική δομή η οποία δεν χαρακτηρίζει απλώς τους επιμέρους πολιτισμούς αλλά και μέσα σε κάθε πολιτισμό ορισμένες ομάδες, θεωρούνται ως φάσεις μιας διαδικασίας που ο ρυθμός της στην έως τώρα ιστορία επιβαλλόταν πάντοτε από την ανάπτυξη και τον ραγδαίο μετασχηματισμό της σχέσης των ανθρώπων προς την εκάστοτε δεδομένη φύση κατά την αναπαραγωγή της ζωής τους, δηλαδή από την οικονομική αναγκαιότητα». ¹⁷¹

Η «οικονομική αναγκαιότητα» λοιπόν, είναι καθοριστική για την ιστορική ανάπτυξη της αντιπαράθεσης μεταξύ κοινωνίας και φύσης, σε συνδυασμό όμως με την διερεύνηση των στοιχείων του πολιτισμού -τόσο του τεχνικού όσο και του πνευματικού- ως ένα δυναμικό στοιχείο που διαμορφώνεται διαλεκτικά μέσω αντιφάσεων και αντίρροπων δυνάμεων, και διαμορφώνει διαφορετικά κάθε φορά την ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα. ¹⁷²

«Να αντιλαμβανόμαστε την οικονομική διαδικασία ως καθοριστική βάση του γίνεσθαι σημαίνει ότι θεωρούμε όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής στην μεταβαλλόμενη σχέση τους προς αυτήν και δεν την κατανοούμε στην μεμονωμένη της κοινωνική μορφή, αλλά μαζί με τις ειδικές ικανότητες και τις διαθέσεις των ανθρώπων, οι οποίες βέβαια αναπτύσσονται από αυτήν την ίδια. Έτσι ολόκληρος ο πολιτισμός συμπεριλαμβάνεται μέσα σε αυτήν την ιστορική δυναμική τα πεδία του, δηλαδή οι συνήθειες τα ήθη, η τέχνη, η θρησκεία και η φιλοσοφία, αποτελούν στην διαπλοκή τους κάθε φορά δυναμικούς παράγοντες κατά τη διατήρηση ή την ανατροπή μιας ορισμένης μορφής κοινωνίας». ¹⁷³

Η λειτουργία του πολιτισμού, συνίσταται κατά τον Χορκχάιμερ κυρίως στην διατήρηση των κατεστημένων κοινωνικών σχέσεων μέσω της επιβολής μιας

¹⁷¹ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 29.

¹⁷² M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 30-32.

¹⁷³ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 33.

ορισμένης μορφής αυθεντίας οι οποία ενσωματώνεται ιστορικά. Τα άτομα λοιπόν προσαρμόζονται στην δεδομένη κοινωνική μορφή μέσω της οικονομικής διαδικασίας αλλά και του πολιτισμού που ενσωματώνεται σε κοινωνικούς θεσμούς¹⁷⁴. Όμως η διαδικασία αυτή δεν είναι πάντα ευθύγραμμη και ίδια αλλά μπορεί να αντιστραφεί ανάλογα με την εποχή αλλά και τον «ιδιότυπο χαρακτήρα» των μελών μιας κοινωνίας. Με τα λόγια του Χορκχάιμερ:

« Μολονότι η κατεύθυνση και ο ρυθμός αυτής της διαδικασίας σε τελική ανάλυση καθορίζονται από νομοτέλειες του οικονομικού μηχανισμού, εντούτοις ο τρόπος δράσης των ανθρώπων σε μία δεδομένη χρονική στιγμή δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τα οικονομικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την αμέσως προηγούμενη στιγμή. Οι επιμέρους ομάδες αντιδρούν κάθε φορά βάσει του ιδιότυπου χαρακτήρα των μελών τους, ο οποίος έχει διαμορφωθεί σε σχέση τόσο με την παλαιότερη όσο και με την παρούσα κοινωνική εξέλιξη. Αυτός ο χαρακτήρας είναι απόρροια των θεσμών της συνολικής κοινωνίας οι οποίοι λειτουργούν με ιδιαίζοντα τρόπο για κάθε κοινωνικό στρώμα».¹⁷⁵

Κατανοούμε λοιπόν ότι για τον Χορκχάιμερ ότι η οικονομία αποτελεί τον κύριο παράγοντα της κοινωνικής εξέλιξης σε συνδυασμό όμως με την εξαρτημένη σε αυτήν πολιτιστική σφαίρα, η οποία ωστόσο διαθέτει κάποια αυτονομία εφόσον έχει την «δική της νομοτέλεια», από την οποία μπορούν να προβληθούν «νέες ποιότητες». Γίνεται λοιπόν σε αυτό το σημείο κατανοητό ότι προσπάθεια του Χορκχάιμερ να ξεπεράσει τον οικονομισμό, τελικώς δεν επιτυγχάνεται, εφόσον σε «τελική ανάλυση» η οικονομία είναι ο καθοριστικός παράγοντας της ιστορικής πορείας. Έτσι σύμφωνα με τον Καβουλάκο η χορκχαιμερική ανάλυση οδηγεί σε ένα είδος πολιτισμικού λειτουργισμού όπου η πολιτιστική διαδικασία τελικά, δεν διέπεται από την δική της αυτονομία εφόσον ανάγεται σε ευρύτερες οικονομικές, και κατά βάση αναπαράγει την κατεστημένη μορφή αυθεντίας¹⁷⁶.

¹⁷⁴ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» ό.π., σ. 35.

¹⁷⁵ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» ό.π., σ. 32-33.

¹⁷⁶ Βλ. Κ. Καβουλάκος, «Πέρα από την μεταφυσική...» ό.π., σ. 162-163.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο πολιτισμός αποτελεί συμπληρωματικό πεδίο της οικονομίας όσον αφορά την εσωτερίκευση της αυθεντίας και του καταναγκασμού, όμως υπάρχει για τον συγγραφέα μία μικρή πιθανότητα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, να συνειδητοποιηθεί η αδικία και η παρωχημένη πολιτισμική κατάσταση και να επέλθει η ανατροπή της. Όμως για τον Χορκχάιμερ, «αυτές οι στιγμές είναι σπάνιες και σύντομες καθώς η ειδικής τάξης πραγμάτων βελτιώνεται με γρήγορα και προσωρινά μέτρα και φαινομενικά ανανεώνεται, οι περίοδοι παλινόρθωσης διαρκούν πολύ και τότε ο απαρχαιωμένος πολιτιστικός μηχανισμός, τόσο ως ψυχική σύσταση των ανθρώπων όσο και ως πλαίσιο αλληλοεμπλεκόμενων θεσμών, αποκτά νέα δύναμη».¹⁷⁷

Αυτό το απαισιόδοξο συμπέρασμα, κατά το οποίο η κυριαρχία του οικονομικού-κοινωνικού μηχανισμού φαίνεται να είναι απροσπέλαστη, διέποντας όλες τις επιμέρους σφαίρες της κοινωνικής ζωής, χαρακτηρίζει εν τέλει και την μελέτη του οικογενειακού θεσμού. Σε πρώτη φάση, η οικογένεια κατά τον Χορκχάιμερ είναι κατά βάση συγχρονισμένη με την συνολική κοινωνική κατάσταση και μέσω της πατριαρχίας συντηρεί και αναπαράγει τις αστικές « αυθεντιοκρατικές» δομές και σχέσεις¹⁷⁸, εμπεριέχει ωστόσο κάποια περιεχόμενα, που διαφέρουν από την κυρίαρχη οικονομικο-κοινωνική κατάσταση, και εν δυνάμει μπορούν να οδηγήσουν προς την κατεύθυνση μιας πιο δίκαιης και ελεύθερης κοινωνίας: Εκ πρώτης όψεως, η οικογένεια κατά τον Χορκχάιμερ δεν αναπαράγει μόνο της ανταγωνιστικές και εξουσιαστικές σχέσεις της αστικής αυθεντίας, αλλά περιέχει και στοιχεία αντίθετα με την «εχθρική πραγματικότητα» όπως η αλληλεγγύη, η ανθρωπιά και η στοργή, τα οποία δίνουν «την πρόγευση μιας καλύτερης ανθρώπινης κατάστασης»¹⁷⁹.

Ο φορέας περαιτέρω πραγμάτωσης αυτών των αξιών, θα μπορούσε σύμφωνα με τον συγγραφέα να είναι οι εργατικές οικογένειες. Αυτού του τύπου οι οικογένειες βιώνουν για τον Χορκχάιμερ έντονα τις αδικίες και αντιφάσεις του αστικού τρόπου ζωής, και έτσι θα μπορούσαν να δημιουργήσουν πραγματικά αλληλέγγυες κοινότητες, πέρα από τα αστικά ανταγωνιστικά πρότυπα, εμφυσώντας στα νέα μέλη τις αξίες αυτές:

¹⁷⁷ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 39 η έμφαση δική μου.

¹⁷⁸ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 86 κ.έ.

¹⁷⁹ M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 100.

«Μέσα από τα βάσανα τις πραγματικότητας, που υπό το έμβλημα της αστικής αυθεντίας καταπιέζει την ζωή, μπορεί να δημιουργηθεί μια κοινότητα συζύγων και παιδιών, η οποία βέβαια δεν θα είναι απομονωμένη από άλλες παρόμοιες οικογένειες ή από άτομα της ίδιας ομάδας. Τα παιδιά δεν θα ανατρέφονται ως μελλοντικοί κληρονόμοι και έτσι δεν θα βιώνονται από τους γονείς με εκείνο το ειδικό νόημα ως δικά τους. Όταν η εργασία για αυτά, εφόσον είναι ακόμη δυνατή, δεν αφορά απλώς την καθημερινή τροφή, περνάει στην εκπλήρωση του ιστορικού καθήκοντος να δημιουργηθεί δηλαδή ένας κόσμος οπου οι ίδιοι καθώς και οι άλλοι θα ζουν καλύτερα».¹⁸⁰

Φαίνεται λοιπόν ότι για τον συγγραφέα η όξυνση των κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων και ανισοτήτων για τις προλεταριακές οικογένειες, θα μπορούσε να λειτουργήσει απελευθερωτικά μέσω της συνειδητοποίησης της όλης κατάστασης αδικίας και της άμεσης αλλαγής του εξουσιαστικού νεωτερικού προτύπου. Όμως για ακόμη μια φορά ο Χορκχάιμερ θεωρεί την δυνατότητα αυτή σχεδόν απίθανη, καθώς η ανεργία και οι συνθήκες αβεβαιότητας στην ελεύθερη εργασία, δημιουργούν περαιτέρω αύξηση της ανασφάλειας και ενίσχυση της υποταγής σε κάθε είδους εξουσία.¹⁸¹

Όπως και στο συμπέρασμα του μεταγενέστερου κειμένου του, *παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, ο συγγραφέας καταλήγει και εδώ στην ανάλυση της επέκτασης της κυριαρχίας και της γενικευμένης εξαθλίωσης, μέσω της επικράτησης του μονοπωλιακού καπιταλισμού και της καταστροφής των αστικών θεσμών και αξιών. Ο συγγραφέας καταλήγει και σε αυτό το σημείο, στην διάγνωση της αυξανόμενης υποταγής και εξαθλίωσης, που βρίσκεται σε αντιστοιχία με την παρακμή της αστικής τάξης, καθώς και με την οικονομική και κοινωνική κρίση της εποχής, μέσα στην οποία δεν είναι δυνατόν να παραχθούν απελευθερωτικές δυνατότητες, τόσο στην σφαίρα της οικογενειακής ζωής, όσο και στην ευρύτερη κοινωνική.¹⁸²

Από αυτά τα τελικά συμπεράσματα της χορκχαιμερικής ανάλυσης γίνεται φανερό η κυριαρχία του οικονομικού μηχανισμού σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής και

¹⁸⁰M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 110-111.

¹⁸¹Βλ. M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 111.

¹⁸²Βλ. M. Horkheimer, «Γενικό μέρος» *ό.π.*, σ. 113-115

έτσι, η συνεπαγόμενη με αυτή την έκβαση, αδυναμία του συγγραφέα να ξεπεραστεί ο οικονομισμός. Δεδομένης της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης της εποχής καθώς και τις συνέπιες της συγκρότησης μιας ολοκληρωτικά διευθυνόμενης καπιταλιστικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με την αποτυχία της απελευθερωτικής κοινωνικής αλλαγής στην ανεπτυγμένη δυτική Ευρώπη, ο συγγραφέας αδυνατεί να εντοπίσει πραγματικές απελευθερωτικές προοπτικές, ερμηνεύοντας όπως είδαμε με οικονομικούς κυρίως όρους τα αίτια της αδυναμίας για την υπέρβαση αυτής της κατάστασης.¹⁸³

Με την εξήγηση όμως της ιστορίας και των πολιτισμικών φαινομένων ως αποτέλεσμα της «σε τελική ανάλυση» οικονομικής διαδικασίας, σε συνδυασμό με την τελική παραδοχή ότι οι απελευθερωτικές δυνατότητες είναι μάλλον αδύνατες για την παρούσα οικονομικο-πολιτική συγκυρία, δημιουργείται μία αντινομία σχετική με το κύριο πρόσταγμα της κριτικής θεωρίας ως θεωρία που οδηγεί στην απελευθερωτική πρακτική: ενώ το ενδιαφέρον και η υπαρκτική κρίση που συγκροτούν την ενότητα της υποκειμενικής ιστορικά προσδιορισμένης αλλά συνολικής γνώσης, με τις θετικές πρακτικές αξίες της μελλοντικής κοινωνική αλλαγής, την ενότητα δηλαδή μέρους και όλου, θεωρίας και πρακτικής, σταθεροποιούνται τελικά σε έναν πυρήνα οικονομικής κατά βάση κριτικής, και χάνουν με αυτόν τον τρόπο τον ολιστικό, δυναμικό τους χαρακτήρα.

Με άλλα λόγια, όπως είδαμε ο Χορκχάιμερ ακολουθεί μια λειτουργιστική αντίληψη περί πολιτισμού κατά την οποία ο ίδιος, αλλά και ο οικογενειακός θεσμός αποτελούν κομμάτια της ευρύτερης κοινωνικό-οικονομικής διαδικασίας, με κύρια διάσταση την αναπαραγωγή και διαίωνιση των σχέσεων αυθεντίας. Έτσι η οποιαδήποτε δυνατότητα αντίστασης και αλλαγής της κατεστημένης κατάστασης βρίσκεται εκτός του κυρίαρχου αυτού πλαισίου, και ακριβώς αυτό το γεγονός, φαίνεται να δημιουργεί έλλειμμα ενός σαφούς προσδιορισμού της απελευθερωτικής πράξης και των δυνατοτήτων αντίστασης στο παρόν.

Έτσι επιστρέφουμε στα συμπεράσματα του προηγούμενου κεφαλαίου κατά τα οποία η υπαρκτική κρίση, η οποία αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα διαλεκτικής ανάπτυξης της σύνδεσης της θεωρίας με την απελευθερωτική πρακτική, τελικά δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις παρούσες κοινωνικές συνθήκες. Η τελική αδυναμία όμως της ανάπτυξης της υπαρκτικής κρίσης όπως φάνηκε παραπάνω επιφέρει μεθοδολογικές αντινομίες, οι οποίες αφορούν την εγκυρότητα της διαλεκτικής

¹⁸³ Βλ. και Κ. Καβουλάκος, «Πέρα από την μεταφυσική...» .ό.π., σ. 169-170.

ολότητας της κριτικής θεωρίας ως θεωρία που συνδυάζει την συνολική διαλεκτική συγκρότηση του κοινωνικού πλαισίου και των θεωριών που παράγονται μέσα από αυτό με το συγκεκριμένο γνωστικό ενδιαφέρον για την αλλαγή των συνθηκών. Από την στιγμή λοιπόν που εκλείπει το βασικό συστατικό της θεμελίωσης αυτού του αξιακού ενδιαφέροντος (της υπαρκτική κρίση) μπορεί να θεωρηθεί ότι εντοπίζεται ένα έλλειμμα διαλεκτικής της κριτικής θεωρίας.

Παρ' όλα αυτά, το έλλειμμα αυτό αίρεται κατά την γνώμη μου, μέσω της ίδιας της λειτουργίας της ανοικτής διαλεκτικής η οποία όπως φάνηκε, δεν απωθεί τις αξίες στο σύνολό τους αλλά τις προσδιορίζει μέσα στο αλλοτριωτικό κοινωνικό πλαίσιο ως μη όφειλαν να είναι, με στόχο την πρακτική αλλαγή τους. Με άλλα λόγια η ανοικτή διαλεκτική όπως δείξαμε, ακολουθώντας την ανοικτότητα του αντικειμένου, αντικατοπτρίζει την συνολική ιστορικο-κοινωνική κατάσταση διερευνώντας και αναδεικνύοντας τις θεωρητικές αντιφάσεις και αντινομίες, που είναι συνυφασμένες ε το άδικο και εξουσιαστικό κοινωνικό πλαίσιο που τις παράγει.

Έτσι, όπως φάνηκε, μέσω της ανοικτής διαλεκτικής διερευνάται η ματαίωση των αστικών αξιών και ιδεωδών με στόχο την εις βάθος κατανόηση και συνειδητοποίηση της, με στόχο την προώθηση των αξιών και των πρακτικών προοπτικών απελευθέρωσης και αλλαγής. Με τον τρόπο αυτό, έστω και αν δεν θεμελιώνεται – εφόσον αυτές οι ιστορικές συνθήκες λειτουργούν παρεμποδιστικά- ο τρόπος με τον οποίο θα επέλθει αυτή η αλλαγή, εξασφαλίζεται η ενότητα του πρακτικού αξιακού ενδιαφέροντος, με την θεωρητική ανάλυση μέσω αυτής ακριβώς της λειτουργίας της ανοικτής διαλεκτικής.

7. Συμπεράσματα

Στα προηγούμενα κεφάλαια, είδαμε τους θεωρητικούς και ιστορικούς λόγους που οδηγούν τον Χορκχάιμερ στην αποφυγή θεμελίωσης ενός συνεκτικού πλαισίου αξιών της κριτικής θεωρίας, και αντ' αυτού, στην επίμονη άσκηση εμμενούς κριτικής, και στην προσδιορισμένη άρνηση των υπαρχουσών συνθηκών. Όμως, όπως φάνηκε παραπάνω, με αυτό τον τρόπο παρέμεινε ρευστή και σχεδόν αδιευκρίνιστη η φύση του κοινωνικού αγώνα και της πρακτικής που βρίσκονται στον πυρήνα της “πρακτικής κριτικής θεωρίας”.

Η λειτουργιστική αναγωγή -εν δυνάμει απελευθερωτικών- πολιτισμικών και ψυχικών περιεχομένων, στην αλλοτριωτική εργαλειακή οικονομική σφαίρα, αποδυναμώνει τόσο την υπαρκτική κρίση και το ενδιαφέρον, όσο και ευρύτερα την ίδια την κριτική, η οποία ασκείται σε τελική ανάλυση, στον οικονομικό μηχανισμό της «τυφλής αναπαραγωγής της ζωής».¹⁸⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο επιστρέφει ως μάλλον ανεπίλυτο, το ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του κειμένου, περί του τρόπου με τον οποίο η κριτική θεωρία σε αυτό το αλλοτριωμένο πλαίσιο, μέσα στον κυρίαρχο εργαλειακό λόγο μπορεί να δικαιολογήσει την αξίωση αλήθειας της, και να θεμελιώσει αυτό το κριτικό ενδιαφέρον.

Οι παραπάνω προβληματισμοί εντείνονται περαιτέρω με το ύστερο έργο της κριτικής θεωρίας, όπου χάνεται η μαρξική πίστη στο δυναμικό των παραγωγικών δυνάμεων του αστικού πολιτισμού. Η σταλινική εξέλιξη στην σοβιετική Ρωσία και οι τραγικές εμπειρίες του Β' παγκοσμίου πολέμου και της ολοκληρωτικά διευθυνόμενης καπιταλιστικής «μαζικής» κοινωνίας, μετατρέπουν την προσδιορισμένη άρνηση σε συνολική άρνηση των σχέσεων κυριαρχίας εν γένει και έτσι, την ανοικτή διαλεκτική σε αρνητική. Η *διαλεκτική του διαφωτισμού* είναι το πιο σημαντικό αποτέλεσμα αυτής της μετατροπής, καθώς στο έργο αυτό ο Αντόρνο και ο Χορκχάιμερ περιγράφουν με

¹⁸⁴ Ακόμη, ο Γ. Κουζέλης η αδυναμία θεμελίωσης αυτού του κριτικού ενδιαφέροντος συνίσταται αφενός, στην υποτίμηση του παραγωγικού χαρακτήρα της επιστήμης, και αφετέρου, στο συνδεδεμένο με αυτό γεγονός ότι η χορκχαιμερική κριτική θεωρία εστιάζει σε μία «κεντρική κίνηση» κριτικής της ελεύθερης ανταλλαγής ως πυρήνα της αστικής κοινωνίας και της κριτικής της. Με αυτόν τον τρόπο αποδιαλεκτικοποιείται η κριτική, καθώς χάνεται η συνεχόμενη κίνηση και ανανέωση της κριτικής στάσης, ως διαλεκτική, συνεχώς μεταβαλλόμενη ανανέωση θεωρίας και έρευνας. Βλ. Γ. Κουζέλης, *Η κριτική του δεδομένου*, στο «Η κριτική θεωρία σήμερα», ό.π., σ. 71-73.

τρόπο που έχει θεωρηθεί ισοπεδωτικός,¹⁸⁵ την ιστορία της διαλεκτικής διαφωτιστικής διαδικασίας, ως διαδικασία πόνου, αλλοτρίωσης, αντικειμενοποίησης και κατεξουσιασμού, η οποία αρχίζει στις απαρχές της ανθρωποποίησης (με την μαγική μίμηση της φύσης), κινούμενη στον μύθο (με την απεικόνιση της κυριάρχησης της φύσης και των υποκειμένων),φτάνοντας μέχρι τις καπιταλιστικές κοινωνίες της μαζικής κουλτούρας και του φασιστικού κινδύνου.¹⁸⁶

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Λόγος γίνεται εργαλειακός και αντικειμενοποιητικός, εφόσον για τους συγγραφείς τόσο προϋποθέτει, όσο και αναπαράγει εξουσιαστικές και εργαλειακές σχέσεις. Η προσπάθεια για την αποφυγή του ανορθολογισμού που συνεπάγεται αυτή η θέση -εφόσον ως εναλλακτική φαίνεται να είναι κάποιου είδους εξω-εννοιακή στάση- είναι η αναζήτηση ενός έλλογου πλαισίου, το οποίο εφαρμόζεται μέσω της αρνητικής αποκατάστασης της προσδιορισμένης άρνησης ως κριτική της αδικίας του πόνου και του κατεξουσιασμού.¹⁸⁷ Για τον λόγο αυτό, οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η «αναγκαιότητα» αυτής της κατάστασης, δηλαδή της επικράτησης αντικειμενοποίησης της αθλιότητας και της ισοπέδωσης, «δεν είναι οριστική».¹⁸⁸

Οι δυνατότητες που προβάλλονται σε αυτό το σημείο αφορούν την ορθή συνολική γνώση της ιστορικά διαμορφωμένης κοινωνικής κατάστασης και της εφαρμογής της προσδιορισμένης άρνησης. Όμως αυτή η δύναμη απελευθερωτική πλευρά του Λόγου, που θα στόχευε στην εκπλήρωση το αρχικού διαφωτιστικού αιτήματος μιας «αληθινά ανθρώπινης κατάστασης»¹⁸⁹ παραμένει πλήρως αρνητική, καθώς ούτε θεωρείται άμεσα πραγματοποιήσιμη αλλά ούτε και προσδιορίζεται περαιτέρω.

Έτσι ο Χορκχάιμερ στο μεταγενέστερο κείμενο του 1947, *Η έκλειψη του Λόγου* συνεχίζει στο ίδιο κλίμα με την *Διαλεκτική του διαφωτισμού*, εξηγώντας τον τρόπο με

¹⁸⁵ Ο Χάμπερμας στο «Η διαπλοκή μύθου και διαφωτισμού...», ό.π. σ 147 -148 παρατηρεί ότι η διαδικασία που περιγράφεται στην διαλεκτική του διαφωτισμού, ισοπεδώνει άκρως προβληματικά το περιεχόμενο της νεωτερικότητας καθώς θεωρεί πως αυτό περιλαμβάνει κάποια ουσιώδη θετικά θα λέγαμε χαρακτηριστικά- όπως η λειτουργίες των οικουμενιστικών θεμελίων δικαίου και ηθικής και η αισθητική εμπειρία- τα οποία φαίνονται να διασώζουν ή να διατηρούν μία θετική σκοπιά πιθανής υλοποίησης του αρχικού απελευθερωτικού διαφωτιστικού προστάγματος.

¹⁸⁶Βλ. και Κ. Ψυχοπαίδης, *Επίμετρο: Η διαλεκτική του ορθού λόγου και οι αντινομίες της κριτικής του*, στο: Μ.Ηorkheimer, Τ. W Adorno, «Η Διαλεκτική του διαφωτισμού», ό.π., σ. 415 κ.έ.

¹⁸⁷Βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Επίμετρο...», ό.π., σ 415.

¹⁸⁸ Μ.Ηorkheimer, Τ. W Adorno, «Η Διαλεκτική του διαφωτισμού», ό.π., σ. 79.

¹⁸⁹ Μ.Ηorkheimer, Τ. W Adorno, «Η Διαλεκτική του διαφωτισμού», ό.π., σ.19.

τον οποίο η «πρόοδος απειλεί να απειλεί να εκμηδενίσει τον ίδιο τον σκοπό τον οποίο οφείλει να πραγματώσει - την ιδέα του ανθρώπου»,¹⁹⁰ τονίζοντας ρητά ότι «δεν υπάρχει η πρόθεση να προταθεί κάποιο πρόγραμμα δράσης».¹⁹¹ Ο συγγραφέας εμμένει λοιπόν σε μια διαδικασία ολοκληρωτικής άρνησης, καθώς υποστηρίζει ότι η παρούσα κοινωνική κατάσταση, δεν επιτρέπει κάτι διαφορετικό, αλλά μόνο την εφαρμογή της «μεθόδου της άρνησης, δηλαδή την καταγγελία όλων εκείνων που ακρωτηριάζουν το ανθρώπινο είδος και εμποδίζουν την ελεύθερη ανάπτυξή του»¹⁹²

Αυτή η πορεία της συνολικής άρνησης, που συνεπάγεται την απώλεια της πίστης στην εμβέλεια της διαλεκτικής μεθόδου, αρχίζει όπως δείξαμε ήδη από το πρώιμο έργο του συγγραφέα, με την σταδιακή απώλεια της πίστης στις απελευθερωτικές ιδιότητες του Λόγου, με αποτέλεσμα την αδυναμία σύνδεσης της θεωρίας με τον κύριο στόχο της, την χειραφετητική πράξη. Η αδυναμία αυτή είναι συνδεδεμένη με την κριτική του Χόνετ (Honneth), κατά τον οποίο ο Χορκχάιμερ στο πρώιμο έργο του εκπίπτει -όπως φάνηκε και παραπάνω- σε ένα είδος λειτουργισμού, κατά το οποίο η πράξη -που όπως είδαμε αποτελεί συστατικό στοιχείο της θεωρίας- προσδιορίζεται μόνο δια μέσου της εργασιακής δραστηριότητας. Με αυτόν τον τρόπο προβάλλεται για τον συγγραφέα μόνο η εργαλειώδης διάσταση της τυφλής αναπαραγωγής της ζωής, ενώ παραβλέπονται άλλες δημιουργικές- επικοινωνιακές πτυχές της δράσης, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην επιθυμητή υπέρβαση και την χειραφέτηση.¹⁹³

Πράγματι λοιπόν, στην χορκχαιμερική κριτική θεωρία φαίνεται να μην επιτυγχάνεται -λόγω των παραπάνω αντινομιών- η διαμεσολάβηση θεωρίας και πράξης. Κατά την γνώμη μου όμως, ακόμη πιο αμφίρροπη είναι η σύγχρονη εξέλιξη της κριτικής θεωρίας ως φορμαλιστική θεωρία της κοινωνίας. Αν και η θεωρία του Χάμπερμας περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία (τα οποία παρ' όλα αυτά δεν θα αναπτύξουμε εδώ) που εμφανίζονται να καλύπτουν αυτό το “πρακτικό κενό” αναζητώντας την ορθολογικότητα στον χώρο της γλώσσας και της επικοινωνίας, και

¹⁹⁰ M.Horkheimer, *Η έκλειψη του Λόγου*, μτφρ. Θ. Μινόγλου, Κριτική: Αθήνα 1987, σ. 10.

¹⁹¹ M.Horkheimer, «Η έκλειψη του Λόγου», ό.π. σ. 10.

¹⁹² M.Horkheimer, «Η έκλειψη του Λόγου», ό.π. σ. 228, η έμφαση δική μου.

¹⁹³ A. Honneth, *The critique of power, reflective stages in a critical social theory*, (μτφρ) K. Baynes, Cambridge, Mass: Mit press, 1991, σ. 30 κ.έ. Βλ επίσης, του ίδιου, *Κριτική θεωρία*, στο Μ. Πετμεντζίδου (επιμ), *σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, ΠΕΚ: Ηράκλειο 1998, σ. 282-283.

διερευνώντας σε βάθος τις επικοινωνιακές πτυχές της δράσης,¹⁹⁴ τελικά κατέληξε σε έναν άκρατο φορμαλισμό με πολλές δυσχέρειες για την σύγχρονη κριτική θεωρία. Αυτό συμβαίνει κυρίως μέσω του χαμπερμασιανού αυθαίρετου διαχωρισμού της κοινωνίας σε έναν ελεύθερο, δημιουργικό και επικοινωνιακό «βιόκοσμο», ενάντια στο εργαλειώδες, εξουσιαστικό και αλλοτριωτικό «σύστημα» το οποίο στην νεωτερικότητα, τείνει για τον συγγραφέα στην «αποικιοποίηση» του βιόκοσμου.¹⁹⁵

Θεωρώ λοιπόν ότι η Χορκχαιμερική κριτική θεωρία μπορεί να εμπεριέχει όπως φάνηκε παραπάνω σημαντικές αντινομίες, όμως περιλαμβάνει κατά την γνώμη μου πολύ σημαντικά θεωρητικά εργαλεία όπως την ανοικτή διαλεκτική, την προσδιορισμένη άρνηση και την υπαρκτική κρίση, τα οποία εξασφαλίζουν την θεωρητική αναστοχαστικότητα, δηλαδή την λειτουργία της ανοικτής διαλεκτικής που αφορά των συνεχή έλεγχο των δεδομένων, και την σύνδεση των εκάστοτε θεωριών με την κοινωνική εμπειρία της εξουσίας και της αδικίας.

Έτσι, κατ' αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται κατά την γνώμη μου η διαμεσολάβηση θεωρίας και πρακτικής μέσω της ανοικτής διαλεκτικής, η οποία μπορεί να μην θεμελιώνει επακριβώς αυτήν την πράξη, αλλά συνεχώς υποδεικνύει και καταγγέλλει αυτήν την εμπειρία. Τα εργαλεία αυτά λοιπόν, τα οποία προσπάθησα να αναπτύξω στην παρούσα εργασία είναι κατά την γνώμη μου ακόμη άκρως επίκαιρα και χρήσιμα, καθώς μπορούν να συμβάλουν στην αναζωογόνηση μιας ολιστικής, αναστοχαστικής, σύγχρονης κριτικής θεωρίας.

Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο παρακολουθήσαμε τον εξαιρετικά γόνιμο αλλά και ακόμη επίκαιρο κατά την γνώμη μου διάλογο της κριτικής θεωρίας με αντίπαλες θεωρητικές -φιλοσοφικές και επιστημονικές- κατευθύνσεις. Ο διάλογος αυτός, προσδιορίζει μια διπλή διάσταση της υλιστικής κριτικής, η οποία αρχικά οριοθετείται ως γνωσιοθεωρητική, και εν συνεχεία λαμβάνει τον χαρακτήρα κριτικής της ιδεολογίας. Συγκεκριμένα είδαμε ότι για τον συγγραφέα τόσο η μεταφυσική όσο και

¹⁹⁴ Βλ. για παράδειγμα Κ. Καβουλάκος, Από τον Χάμπερμας στον Χορκχάιμερ, η ανάγκη για μια υλιστική διόρθωση της επικοινωνιακής κριτικής θεωρίας, στο: . «Κριτική θεωρία...» ό.π., σ. 245-260, ιδ. σ. 252 Βλ. και Κ. Καβουλάκος, «Πέρα από την μεταφυσική...» ό.π., σ. 290 κ.έ.

¹⁹⁵ Για την θεωρία της αποικιοποίησης του βιόκοσμου από το σύστημα βλ. J. Habermas, *Theory of communicative action*, τόμ.ΙΙ, (μτφρ.) Th. McCarthy, Boston, Mass: Beacon press, 1981. Για την κριτική της χαμπερμασιανής θεωρίας βλ. μεταξύ άλλων, Κ. Ψυχοπαίδης, «Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας», ό.π., σ. 266-267 Κ. Καβουλάκος, «Πέρα από την μεταφυσική...» ό.π., σ. 213-224.

ο σύγχρονος θετικισμός που εμφανίζεται ως απάντησή της (εφόσον αμφισβητεί της κατηγορίες και της αξιώσεις της περί ολοκληρωμένου νοήματος του κόσμου) προκύπτουν από την αντιπαράθεση του ανθρώπου με την φύση από το υπάρχον δηλαδή καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και καταμερισμού της εργασίας.

Παρόλα αυτά, και οι δυο κατευθύνσεις για τον συγγραφέα χαρακτηρίζονται από ένα κοινό έλλειμμα αναστοχασμού στο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο συγκρότησης τους, το οποίο εκφράζεται είτε μέσω υπερϊστορικών απόλυτων εξω-κοινωνικών κατηγοριών και νοημάτων (μεταφυσική), είτε μέσω της ψευδής επίκλησης ενός έγκυρου, και απολύτως αντικειμενικού υπολογιστικού λόγου (θετικισμός). Για τον συγγραφέα όπως φάνηκε και οι δύο τρόποι παραγωγής θεωρίας, αφαιρούν τα δυναμικά στοιχεία της γνώσης, δηλαδή τους κοινωνικούς, ιστορικούς και υποκειμενικούς καθορισμούς της και έτσι καταλήγουν (με περισσότερο ή λιγότερο συνειδητό τρόπο) στην επικύρωση και διαιώνιση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Οι θεωρητικές αδυναμίες και αντινομίες που οδηγούν στην συγκρότηση αυτής της γνωσιοθεωρητικής και ιδεολογικής κριτικής, παράγονται όπως είδαμε για τον συγγραφέα από τις σύγχρονες μονοπωλιακές καπιταλιστικές συνθήκες και το υπάρχον καταμερισμένο σύστημα της εργασίας, το οποίο δημιουργεί απομονωμένους δρώντες, ανισότητα διάσπαση και πλήρη εργαλειακότητα, σε όλες της πλευρές της ζωής, και στην θεωρία, η οποία εμφανίζεται μέσα στο πλαίσιο αυτό κατακερματισμένη και αποστασιοποιημένη. Έτσι μέσα σε αυτό το σύστημα, η μεταφυσική διατηρεί την κατευναστική της λειτουργία προσφέροντας ψευδή ιδεολογική συγκάλυψη σε ατομικές και κοινωνικές ανάγκες.

Απέναντι στις διασπαστικές και κατευναστικές λειτουργίες της παραδοσιακής θεωρίας, η κριτική θεωρία συγκροτείται όπως είδαμε ως ολιστική διαλεκτική υλιστική θεωρία, η οποία καταγγέλλει της αντιφάσεις και αντινομίες των θεωριών, θέτοντας τες μέσα στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο παραγωγής και αναπαραγωγής τους, συγκροτώντας τις σχέσεις ατόμου κοινωνίας φύσης, και θεωρίας-πρακτικής. Η διαμεσολάβηση της θεωρίας με την πράξη προκύπτει από τον διαμορφωτικό περιεχομενικό πυρήνα της κριτικής θεωρίας που όπως είδαμε είναι η αναζήτηση απελευθερωτικών δυνατοτήτων στην σύγχρονη κοινωνία, η οποία είναι συνυφασμένη με προώθηση του συγκεκριμένου υποκειμενικού ενδιαφέροντος για την αλλαγή, την χειραφέτηση, τον έλλογο οικονομικό σχεδιασμό, και την απελευθέρωση.

Ο ολιστικός χαρακτήρας της κριτικής θεωρίας, όπως φάνηκε αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο, περιορίζεται (σε αντίθεση με την μεταφυσική) στο ιστορικά

διαμορφωμένο κοινωνικό πλαίσιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, το οποίο είναι υπαίτιο για τις αδικίες, τις ανισότητες και τον κομφορμιστικό διαχωρισμό του ατόμου και της θεωρίας –μέσω της μετατροπής του Λόγου σε εργαλειακό- από το κοινωνικό πλαίσιο. Πως όμως η κριτική θεωρία ως αναπόσπαστο κομμάτι της υπάρχουσας κοινωνικής μορφής, θα χρησιμοποιήσει την κριτική (η οποία φαίνεται να αποτελεί πλέον μέρος του εργαλειακού λόγου) με τόσο ριζικά διαφορετικό τρόπο; Η πρώιμη χορκχαιμερική κριτική θεωρία όπως είδαμε έχει πλήρη συνείδηση της υλικότητας της και αναπτύσσεται όχι μόνο σε πλήρη αντίθεση προς της παραδοσιακές θεωρίες, αλλά μέσω της κριτικής οικειοποίησης διαφόρων κυρίαρχων μεθόδων και θεωρητικών στοιχείων, με στόχο την ορθή αναδιάταξή τους στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο, ώστε να συνειδητοποιηθούν οι αντινομίες τους- που παράγονται μέσα στο ανορθολογικό και άδικο κοινωνικό πλαίσιο- και με αυτόν τον τρόπο, να επέλθει η απελευθερωτική πράξη.

Για την επίτευξη αυτού του στόχου η κριτική θεωρία χρησιμοποιεί όπως είδαμε την μέθοδο της υλιστικής διαλεκτικής, η οποία αφορά στην ανίχνευση των δυναμικών πεδίων μεταξύ μέρους και όλου, υποκειμένου και αντικειμένου, θεωρητικής σύλληψης και ιστορικής πραγματικότητας, μέσω μίας διαδικασίας αναδιάταξης και αντιστροφής των κυρίαρχων θεωρητικών στοιχείων, η οποία συνίσταται στην ανάδειξη της ιστορικο-κοινωνικής προέλευσης των αντιφατικών συσχετισμών που δημιουργούνται μέσα σε αυτά τα θεωρητικά πεδία. Μέσω λοιπόν της χρήσης της διαλεκτικής μεθόδου, ο Χορκχάιμερ καταδεικνύει όπως φάνηκε, ότι κατά την αστική εποχή, οι θεωρίες –ακόμα και αυτές που εκ πρώτης όψεως μοιάζουν πλήρως αντιθετικές μεταξύ τους - διέπονται τόσο από δογματικά όσο και από σχετικιστικά στοιχεία επιβεβαιώνοντας και διαιωνίζοντας την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, είτε μέσω αιώνιων εξω-κοινωνικών κατηγοριών, είτε μέσω αμφιταλαντευόμενων, αποσπασμένων και εφήμερων προσεγγίσεων. Αυτές οι αντιθέσεις προκύπτουν από ευρύτερες αντινομίες μέρους και ολότητας, οι οποίες παράγονται και αναπαράγονται όπως είδαμε μέσα στο αστικό πλαίσιο, το οποίο διαχωρίζει και απομονώνει όπως είδαμε τόσο τις θεωρίες όσο και τα άτομα, διατηρώντας αντιφατικά μεταξύ τους στοιχεία.

Η ανάπτυξη αυτής της διαλεκτικής κριτικής και η προσπάθεια για την υπέρβαση της επαναλαμβανόμενης αυτής αντιφατικής θεωρητικής κίνησης, διαμορφώνεται όπως είδαμε στο τρίτο κεφάλαιο, μέσα από την κριτική του γερμανικού ιδεαλισμού. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, αν και η καντιανή θεωρία εμφανίζεται αναστοχαστική,

καθώς διερευνά τα δυναμικά, υποκειμενικά στοιχεία της γνωστικής διαδικασίας, τελικά για τον Χορκχάιμερ διέπεται από δογματισμό, ο οποίος προκύπτει μέσα από έννοιες των *a priori* ανεξαρτήτως θεμελιωμένων αρχών και της υπερβατολογικής υποκειμενικότητας, η οποία τελικά εμφανίζεται σκοτεινή και μη προσπελάσιμη. Ακόμη, την ίδια στιγμή η θεωρία του Καντ υποπίπτει για τον συγγραφέα και στον σχετικισμό, εφόσον μέσα από το πραγματικό δεν μπορεί να υπάρξει η απόλυτη αλήθεια οπότε η οποιαδήποτε ιδέα αλήθειας – που εκφράζεται ως μια απλή αναπαράσταση- είναι απολύτως σχετική.

Όπως είδαμε, τα ίδια στοιχεία εμφανίζει για τον Χορκχάιμερ και η φιλοσοφία του Χέγκελ, ο οποίος ενώ μέσω της διαλεκτικής και της προσδιορισμένης άρνησης προσπαθεί να ξεπεράσει τις σχετικιστικές και δογματικές αντινομίες της μεταφυσικής και του καντιανού ιδεαλισμού, καταλήγει αφενός, σε ένα δογματικό τέλος (με την έννοια του τελικού σκοπού) της αναστοχαστικής διαλεκτικής διαδικασίας, μέσω της απόλυτης αλήθειας που εμφανίζεται ως μια εξωτερική, ανώτερη, πνευματική σφαίρα. Αφετέρου, η εγελιανή θεωρία σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ εμφανίζει και σχετικιστικά στοιχεία μέσω της υπερβατικής ανωτερότητας των αιώνιων κατηγοριών, οι οποίες τελικά υπερβαίνουν -και με τον τρόπο αυτό- σχετικοποιούν και απονοηματοδοτούν όλες τις ιδιαίτερες ιστορικές συλλήψεις.

Αυτές οι αντινομίες παράγονται όπως είδαμε από το κοινωνικό αστικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι θεωρίες φαίνονται για τον συγγραφέα να λειτουργούν ως αναπληρώσεις της συνεκτικής απολεσθείσας πίστης του μεσαίωνα, και ως ψευδή καταλύματα των κοινωνικών ανισοτήτων και αδικιών, προβάλλοντας δογματικά αιώνια νοήματα και υπεριστορικές αλήθειες, ταυτόχρονα με την κατάργηση και την πλήρη σχετικοποίηση όλων των ιδιαίτερων στοιχείων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η διαλεκτική μέθοδος της κριτικής θεωρίας, όπως φάνηκε κινείται στο ενδιάμεσο της κριτικής του κυρίαρχου αντιφατικού ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου, ταυτόχρονα με την κριτική της σχέσης του Λόγου, με το πλαίσιο αυτό.

Ποιός όμως είναι ο ακριβής μεθοδολογικός τρόπος τον οποίο η κριτική θεωρία θα εφαρμόσει ώστε να μπορέσει να ξεπεράσει τις επαναλαμβανόμενες αυτές αντινομίες της παραδοσιακής θεωρίας; Όπως είδαμε στο τέταρτο κεφάλαιο ο Χορκχάιμερ οικειοποιείται κριτικά την προσδιορισμένη άρνηση και την διαλεκτική μέθοδο, αντιστρέφοντας την όμως (σε συμφωνία με το μαρξικό πλαίσιο) σε ανοικτή υλιστική διαλεκτική, η οποία αρνείται την πλήρη ταύτιση μεταξύ έννοιας και αντικειμένου, την απόλυτη ολοκλήρωση και την αυτονομία της σκέψης, στοχεύοντας σε μια

δυναμική, διαρκώς μεταβαλλόμενη συγκρότηση των σχέσεων μέρους και όλου, ατόμου και κοινωνίας (μέσω της διερεύνησης όλων των κοινωνικών τάξεων και όχι μόνο του προλεταριάτου) αλλά και θεωρίας και πράξης. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της προσδιορισμένης άρνησης της ανοικτής διαλεκτικής, η οποία ενσωματώνει αρνητικά το μέρος στην ολότητα, δηλαδή εισάγει το αρνητικό στοιχείο στην διαδικασία της ανοικτής διαλεκτικής, καταδεικνύοντας την ματαίωση των αστικών ιδεωδών στην σύγχρονη εποχή, ταυτόχρονα με την άρνηση της δικαίωσης, ή φυσικοποίησης της διαδικασίας αυτής από τις εκάστοτε παραδοσιακές θεωρίες.

Μέσω αυτής της ανεξάλειπτης ανοικτής λειτουργίας, η διαλεκτική των ανοικτών ορίων ξεφεύγει σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ από τον ανιστορικό δογματισμό της ολοκλήρωσης και της απόλυτης ταύτισης μεταξύ γνώσης και πραγματικότητας, ταυτόχρονα όμως ξεφεύγει και από τον σχετικισμό, εφόσον λόγω αυτής της ανεξάλειπτης έντασης, δεν υπάρχει απόλυτο κριτήριο προσδιορισμού μιας υπεριστορικής αλήθειας όμως υπάρχει όπως φάνηκε, η αντικειμενικότητα της ιστορικά μεταβαλλόμενης αλήθειας. Η αντικειμενικότητα αυτή δεν εξασφαλίζεται όπως είδαμε μόνο από την πρακτική δικαίωση μιας αληθούς θεωρίας, αλλά από την ολοκληρωμένη γνώση των ιστορικά διαμορφωμένων άδικων και αλλοτριωτικών κοινωνικών σχέσεων, σε συνδυασμό με το συγκεκριμένο υποκειμενικό θεωρητικό ενδιαφέρον, το οποίο επιδιώκει την αλλαγή τους.

Για τον λόγο αυτό όπως είδαμε στο πέμπτο κεφάλαιο η κριτική θεωρία προσδιορίζεται ως μία συμπεριφορά η οποία στοχεύει στην ανάδειξη αυτού του ενδιαφέροντος για την κοινωνική αλλαγή και την απελευθέρωση. Συνδετικό στοιχείο της ανάπτυξης αυτού του συγκεκριμένου ενδιαφέροντος, του αξιακού δηλαδή περιεχομένου της κριτικής θεωρίας, με την μεθοδολογική δομή της ανοικτής διαλεκτικής, είναι όπως φάνηκε η υπαρκτική κρίση η οποία σύμφωνα με τον Χορκχάιμερ διαμορφώνει την ολότητα της κριτικής θεωρίας, μέσω της εμμενούς διαλεκτικής κριτικής δηλαδή την καταγγελία των ματαιωμένων αξιών της αστικής κοινωνίας, σε συνδυασμό με την υπόδειξη των υπάρχουσών δυνατοτήτων που αναδεικνύονται μέσα σε αυτήν. Η υπαρκτική κρίση λοιπόν όπως είδαμε προκύπτει από την πλήρη αντίθεση στον κατακερματισμένο εργαλειώδη λόγο του επιστημονισμού και στον αιώνιο και απόλυτο της μεταφυσικής και του ιδεαλισμού, δηλαδή προκύπτει από την αντίθεση στις δογματικές και σχετικιστικές κρίσεις της αστικής κοινωνίας που εξυμνούν και αναπαράγουν το δεδομένο, στοχεύοντας στην ανάδειξη της εν δυνάμει απελευθερωτικής πλευράς του Λόγου.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η υπαρκτική κρίση όπως φάνηκε συνδέει την θεωρία με την πρακτική, μέσω του συντονισμού της προσδιορισμένης άρνησης των υπαρχουσών θεωρητικών αντινομιών και αντιφάσεων –οι οποίες προκύπτουν από το άδικο και εξουσιαστικό κοινωνικό πλαίσιο- με το ενδιαφέρον για την αλλαγή αυτών των συνθηκών που προκαλούν αδικία και πόνο. Παρ' όλα αυτά, όπως είδαμε ο συγγραφέας αρνείται να θεμελιώσει με συγκεκριμένο τρόπο αυτό το ενδιαφέρον, το συγκεκριμένο δηλαδή αξιακό πλαίσιο χειραφετητικής δράσης της κριτικής θεωρίας καθώς αρνείται τις έσχατες θεμελιώσεις της απόλυτης ταύτισης και τις ιδέες ενός τελικού καθορισμού μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατάστασης. Όμως, αυτή η άρνηση διαμόρφωσης συγκεκριμένης ορθολογικής αξιοθεσίας της κριτικής θεωρίας, οδηγεί στην δημιουργία σχετικιστικών στοιχείων -εφόσον η πραγμάτωση των απελευθερωτικών προοπτικών σε αυτή την κοινωνία είναι για τον συγγραφέα αδύνατη και θα μπορούσε να υφίσταται σε μία ριζικώς διαφορετική κοινωνία, με αποτέλεσμα την πλήρη σχετικοποίηση της υπαρκτικής κρίσης, δηλαδή της ανάδειξης των νεωτερικών χειραφετητικών δυναμικών στην νεωτερικότητα. Αλλά επιφέρει επίσης και δογματικά στοιχεία –μέσω κυρίως των θέσεων του συγγραφέα περί αυτοσυνείδητης ανθρωπότητας, η οποία αποτελεί μία ουτοπική τελική κοινωνική κατάσταση της σύμπτωσης ελευθερίας και αναγκαιότητας καθώς και υποκειμένου και αντικειμένου της ιστορίας.

Αυτές οι σχετικιστικές και δογματικές προβληματικές, προκύπτουν όπως είδαμε από την έλλειψη συγκεκριμένης περιεχομενικής κριτικής των νεωτερικών κοινωνικών σχέσεων που ματαιώνονται και από την αδυναμία εντοπισμού απελευθερωτικών δυνατοτήτων στο παρόν. Παρ' όλα αυτά αυτές οι αντινομίες της Χορκχαιμερικής κριτικής θεωρίας φαίνονται να αίρονται, όπως είδαμε στο πέμπτο κεφάλαιο μέσω της διαλεκτικής έκθεσης (*Darstellung*) και έρευνας, η οποία αφορά μία ολιστική διερεύνηση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας που στοχεύει στην υπέρβαση του μαρξιστικού οικονομισμού, μέσω της ερευνητικής ένταξης ψυχολογικών και πολιτισμικών περιεχομένων, με στόχο την διαλεκτική συνολική ερμηνεία της αλλοτριωτικής κοινωνικής κατάστασης, και τον εντοπισμό απελευθερωτικών και χειραφετητικών δυνατοτήτων.

Η ανάπτυξη της διαλεκτικής έκθεσης και έρευνας αποτελεί κατά την γνώμη μου ένα άκρως ριζοσπαστικό εγχείρημα στο οποίο όμως εντοπίζεται ένα αναστοχαστικό έλλειμμα που αφορά την άκριτη ένταξη των επιμέρους –πιθανώς διαστρεβλωτικών στοιχείων των επιστημονικών κλάδων- στο πρόγραμμα της κριτικής θεωρίας.

Παρόλα αυτά, στο πρώιμο ερευνητικό έργο του Ινστιτούτου που αναπτύσσεται η διαλεκτική έκθεσης και έρευνας, παρέχονται πολύ χρήσιμα θεωρητικά εργαλεία τα οποία αφορούν στην συνολική κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ψυχικές διεργασίες και πολιτισμικές πτυχές -όπως η οικογένεια που διαιώνίζει την αυθεντία- αφομοιώνουν και διατηρούν τον κυρίαρχο εξαθλιωτικό οικονομικό μηχανισμό, αλλά και πιθανούς τρόπους -όπως η μεταβολή των εργατικών οικογενειών σε αλληλέγγυες κοινότητες- με τους οποίους μπορεί να ξεπεραστούν οι αδικίες και ανισότητες αυτού του μηχανισμού.

Όμως, όπως φάνηκε ο Χορκχάιμερ τελικά δεν προσδιορίζει περαιτέρω αυτές τις δυνατότητες, καθώς -κυρίως λόγω της διευρυμένης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης της εποχής του- δεν τις θεωρεί δυνατές και έτσι οδηγείται όπως είδαμε σε ένα είδος λειτουργισμού, κατά το οποίο τελικά, η κυριαρχία του οικονομικού μηχανισμού φαίνεται να είναι απροσπέλαστη, διέποντας όλες τις επιμέρους σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Κατ' αυτόν τον τρόπο λοιπόν, όπως είδαμε φαίνεται να αναιρείται το κύριο πρόσταγμα της κριτικής θεωρίας που είναι η σύνδεσή της με την απελευθερωτική πρακτική, και εγκαταλείπεται και το εγχείρημα της διεπιστημονικής έρευνας. Έτσι αρχίζει η πορεία της ολοκληρωτικής άρνησης του υπαρκτού, που όπως φάνηκε εντοπίζεται κατεξοχήν στο ύστερο έργο της κριτικής θεωρίας, αλλά αρχίζει και από το πρώιμο χορκχάϊμερικό.

Παρ όλα αυτά θεωρώ ότι η κριτική θεωρία έχει πολλά να προσφέρει στην σύγχρονη κοινωνική θεωρία καθώς όπως φάνηκε η ανοικτή διαλεκτική, διατηρεί την θεμελιώδη αναστοχαστικότητα της θεωρίας, μέσω της σύνδεσης της ανοικτής και μεταβαλλόμενης γνωστικής διαδικασίας, με την αλήθεια της ανθρώπινης δραστηριότητας στις ιστορικά μεταβαλλόμενες μορφές της. Υπ' αυτή την οπτική, δεν χάνεται η σύνδεση της κριτικής θεωρίας με την πρακτική, καθώς μέσω της ανοικτής διαλεκτικής αρθρώνεται όπως δείξαμε αυτή η δυναμική κριτική μεταξύ γνώσης και κοινωνικού πλαισίου, η οποία υποδεικνύει την ανεξάλειπτη κριτική λειτουργία της προσδιορισμένης άρνησης του υπαρκτού, αυτήν δηλαδή την συνεχόμενη εμμενή διαλεκτική συνολική κριτική, που παραπέμπει συνεχώς σε πρακτικούς στόχους αλλαγής.

Βιβλιογραφία.

Έργα του M. Horkheimer.

Horkheimer, M., *Γενικό μέρος*, στο: M. Horkheimer, E. Fromm, H. Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, μτφρ. Λ. αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1996, σ. 25-119.

Horkheimer, M., Adorno, T.W., *Η Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου., Νήσος: Αθήνα, 1996.

Horkheimer, M., *Η Έκλειψη του Λόγου*, μτφρ. Θ. Μινόγλου, Κριτική: Αθήνα 1987.

— *Η νεότερη επίθεση κατά της μεταφυσικής*, μτφρ Λ. Αναγνώστου στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Επιστημολογία*, Νήσος: Αθήνα 1933.

— *Το πρόβλημα της αλήθειας*, μτφρ. Σ. Ροζάνης, Έρασμος: Αθήνα, 1989.

— *Ιστορία και ψυχολογία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου στο: Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επίμ.), *επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, νήσος: Αθήνα, 1996, σ. 191-213.

— *Παραδοσιακή και κριτική θεωρία*, στο τ. ιδίου, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου, Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον: Αθήνα 1984, σ. 9-61.

— *Υλισμός και μεταφυσική*, μτφρ. Α. Παυλίδου, Γρηγόρης: Αθήνα, 1978.

— *Υστερόγραφο*, στο: τ. ιδίου, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου, Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον: Αθήνα 1984.

“Έργα άλλων συγγραφέων.

Habermas, J., *Η διαπλοκή μύθου και διαφωτισμού: Horkheimer και Adorno*, στο: Λ. Αναγνώστου (επιμ.), *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Α. Καραστάθη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 139-168.

Habermas, J., *Theory of communicative action*, τόμ.ΙΙ, (μτφρ.) Th. McCarthy, Boston, Mass: Beacon press, 1981.

Honneth, A., *The critique of power, reflective stages in a critical social theory*, (μτφρ) K. Baynes, Cambridge, Mass: Mit press, 1991.

Honneth, A., *Κριτική θεωρία*, στο Μ. Πετμεντζίδου (επιμ), *σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, ΠΕΚ: Ηράκλειο 1998, σ. 269-313.

Horkheimer, M., Adorno, T.W., *Η Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου., Νήσος: Αθήνα, 1996.

Jay, M., *Η διαλεκτική φαντασία*, μτφρ. Φ Τερζάκης, Αλεξάνδρεια: Αθήνα: 2009.

Marx, K., *Εισαγωγή στα Grundrisse*, μτφρ. Δ. Δίβαρης, στο: Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ), *επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, νήσος: Αθήνα, 1996, σ. 33-64.

Marx, K., *Το κεφάλαιο*, τόμος 1^{ος}, μτφρ Π. Μαυρομάτης, Σύγχρονη εποχή: Αθήνα, 1978.

Καβουλάκος, Κ., *Από τον Χάμπερμας στον Χορκχάμερ*, στο: του ίδιου (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα: 2003, σ. 245-260

Καβουλάκος, Κ., *Πέρα από την μεταφυσική και τον επιστημονισμό. Ο «διεπιστημονικός υλισμός» του Max Horkheimer*, Αλεξάνδρεια: Αθήνα 2001.

Κουζέλης, Γ., *Η κριτική του δεδομένου*, στο του ίδιου (επίμ.), *Η κριτική θεωρία σήμερα*, Νήσος: Αθήνα, 2000, σ. 49-76.

Λαβράνου, Α., *Γένεση και εγκυρότητα, παρατηρήσεις για μία έννοια «δεσμευτικής ιστορικότητας» στις κοινωνικές επιστήμες*, στο: Μ. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου (επίμ), *Θεωρία αξίες και κριτική, Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα: Πόλις, 2008, σ. 325-341.

Μιχαλάκης, Α., *Ο Μαξ Χορκχάμερ και το πρόβλημα θεμελίωσης των αξιών*, στο: Κ. Καβουλάκος (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος: Αθήνα: 2003, σ. 69-91.

Σαγκριώτης, Γ., *Μετεξελίξεις στην έννοια της αλήθειας στην κριτική θεωρία*, στο: Κ. Καβουλάκος (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος: Αθήνα: 2003, σ. 125-147.

Ψυχοπαίδης, Κ., *Επίμετρο: Η διαλεκτική του ορθού λόγου και οι αντινομίες της κριτικής του*, στο: Horkheimer, M., Adorno, T.W., *Η Διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου., Νήσος: Αθήνα, 1996, σ. 411- 455.

Ψυχοπαίδης, Κ., *Θέσεις πάνω στην διαλεκτική του ορθού λόγου*, στο: Γ. Κουζέλης (επίμ.), *Η κριτική θεωρία σήμερα*, Νήσος: Αθήνα, 2000, σ.77-91.

Ψυχοπαίδης, Κ., *Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας*, στο: Κ. Καβουλάκος (επίμ.) *Κριτική θεωρία, παράδοση και προοπτικές*, Νήσος: Αθήνα, 2003, σ.261-279.

